Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

"DEĞERSİZLEŞME" VE "SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ" KAVRAMLARI ÜZERİNDEN ERKEN DÖNEM POULANTZAS'IN SINIF ANALİZİNİN ELEŞTİRİSİ

CRITICISM OF THE CLASS ANALYSIS OF EARLY POULANTZAS ON THE CONCEPTS OF "DEVALUATION" AND "ORGANIC COMPOSITION OF CAPITAL"

Turgay KAHVECİ*

ÖZ

Sınıf teorilerinin ortaya çıkışının, Sanayi Devrimi'nin gelişimi ve kapitalist üretim ilişkilerinin kurulmasıyla paralel bir tarihçesi olduğu söylenebilir. Bu gelişim serüveni, sınıfların olgusal açıdan kapitalizm öncesi varlığını yadsımaz, onları kapitalizmin yerleşik düzenine sabitlemez. Marksist sınıf kuramının özü, tarihsel sürecin dinamiğinin sınıf mücadeleleri olduğu düşüncesidir. Bu çalışmada, öncelikle Marksist geleneğin erken dönem Marksizm'den Neo-Marksizm'e ve emeğin sosyal tarihçiliğine uzanan sınıf tanımları genel bir çerçevede tartışılmıştır. Geleneksel Marksizm ve izini süren literatürdeki yönelimler incelenmiştir. Ardından, özellikle "Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar" kitabıyla erken dönem Poulantzas'a özel başlık açılmış, devlet, toplumsal formasyon ve sınıflara dair yaklaşımı aktarılmıştır. Poulantzas'ın erken dönem metinlerinde ortaya koyduğu sınıf analizinde üretken emek/üretken olmayan emek nosyonlarının kapsayıcılığı tartışılmış, işçi sınıfı, geleneksel ve yeni küçük burjuvazi

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniv., Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölümü, turgay_kahveci@hotmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1781-8776

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 17.12.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 07.02.2022

sınıflandırmaları incelenmiştir. Bu araştırmanın temel argümanı, yapısalcı-işlevselcilikten ilişkisel devlet kuramına uzanan geç dönemi hariç tutulmak kaydıyla erken dönemi boyunca Poulantzas'ın sınıf analizinin, değersizleşme ve sermayenin organik bileşimi gibi iktisadi nosyonlara cevap veremediği iddiasını öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Marksizm, Sınıflar, Tarihselcilik, Yapısalcılık, Nicos Poulantzas.

ABSTRACT

It can be said that the emergence of class theories has a parallel history with the development of the Industrial Revolution and the establishment of capitalist production relations. However, this development adventure does not deny the existence of classes before capitalism from a factual point of view, does not fix them on the established order of capitalism. The essence of Marxist class theory is the idea that the dynamics of the historical process are class struggles. In this study, first of all, the class definitions of the Marxist tradition from early Marxism to Neo-Marxism and the social historiography of labor are discussed in a general framework. Traditional Marxism and the trends in the literature that followed it were examined. Then, with the book "Political Power and Social Classes", a special title was opened for the early period Poulantzas, and his approach to the state, social formation and classes was conveyed. In the class analysis Poulantzas put forward in his early texts, the inclusivity of the notions of productive labor/unproductive labor was discussed, and the classifications of the working class, traditional and new petty bourgeoisie were examined. The main argument of this research is the claim that Poulantzas's class analysis during his early period, excluding his late period from structuralist-functionalism to relational state theory, could not respond to economic notions such as devaluation and the organic composition of capital.

Keywords: Marxism, Classes, Historicism, Structuralism, Nicos Poulantzas.

Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

GİRİŞ

Sınıf tartışmaları, Marxgil yazında kümülatif olarak ilerleyen geniş hacme sahip tartışma sahası olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylesi derinlikteki külliyat içerisinde iyi saptanmış bir problematik üzerinden kuramsal mirasın yerleşik ethosuna haksızlık etmeksizin bir patika açarak ilerleyebilme gayreti gösterilecektir. Tartışmanın varlık sahasını kuşatan teorik geleneklere bağlam çerçevesinde ve sınırlılıklar dahilinde temas edileceği belirtilmelidir. Nitekim sınıf kavramsallaştırmasının Hegelci bir retorikle "hareketine başladığı" uğrağın geleneksel Marksizm'in tarihsel maddeci yazını olarak belirlenmesini takiben Neo-Marksist sınıf fikriyatının belirli köşe taşları incelenecektir. Bu noktada sınırlılıklara riayet etmek koşuluyla, çatallanan Marxgil sınıf literatürüne kısa bir göz atılacak, nihayetinde sınıf literatüründeki Althussergil etkileri (ona kendi biçimini vererek) bakiye alan Nicos Poulantzas'ın erken dönemi üzerinden bir tartışma yürütülecektir. Bu hususta literatür içerisinde pek çok farklı konumda mevzilenme olanağı sunan teorik çeperin genişliğini daraltmak bağlamında, erken dönem Poulantzas'ın sınıf tasavvurunun dayanak noktası olarak beliren üretken/üretken olmayan emek nosyonu, Marksist üretken/üretken olmayan emek kategorizasyonu kıstas alınarak eleştiriye tabi tutulacaktır. Tam da emeğin bu ikili niteliğinin sınıf tartışmasını kesen noktası, Poulantzas'ın bu tasnife başvurarak kendi "sınıf" kuramının içeriğini doldurma girişimidir. Tartışma bu sorunsal üzerinden ilerlerken, öte yandan metodolojik olarak sınıf tartışması bağlamında önce Marksist kuramsal geleneğin tarihsel gelişim özeti ile Marx ve Poulantzas arasında karşılaştırmalı teorik analiz birlikte sunularak bütünlüklü bir perspektif oluşturulmaya çalışılacaktır. Karşılaştırmada Poulantzas'ın sınıfa değer kuramı perspektifinden yaklaştığı, henüz yapısalcı etkilenmeler barındıran erken dönemi esas alınacaktır. Nitekim Poulantzas'ın bütünlüklü analizinde, sonraki dönemlerini de mülahaza etmek gerekir. Stratejik ve ilişkisel bir yaklaşımla sınıfları kendi içinde, diğer sınıflarla ve devlet aygıtı ile ilişkileri çerçevesinde irdeleyen, yeni sınıf oluşumları, sınıf ittifakları ve iktidar bloğu gibi açıklayıcı nosyonlara yönelen ve giderek Michel Foucault'nun iktidar kuramından etkilenen geç dönem Poulantzas, *Devlet, İktidar, Sosyalizm* çalışmasında adı geçen ilişkisel sınıf yaklaşımını ve devlet kuramını yetkinleştirir. Bu araştırmanın izleğini de oluşturan erken dönemde ise düşünür, sınıf oluşumu bağlamında üretken emek perspektifinden iktisadi değerlendirmelere daha çok başvurmuştur. Bu bağlamda çalışma açısından *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* yapıtıyla sınırlandırılmış Poulantzas'ın sınıf analizinin aksayan yönlerini Marksist iktisadı devralarak, özellikle emeğin ikili niteliğine (üretken olan/olmayan emek) ve iktisadi nosyonlara (değersizleşme, sermayenin organik bileşimi) başvurarak analiz etmek ve böylece sınıfları yeniden formüle etmek, bugünü anlamlandırmak ve bugüne dair, emeğin hangi niteliğinde terazinin

ağırlığının değişim gösterdiğini irdelemek bakımından önem arz etmektedir. Emeğin üretken ve üretken olmayan nitelikleri üzerinden sınıfı tartışmak, literatür içerisinde bütünden parçaya, genelden tikele geçerek analitik bir serimleme olanağı sunmaktadır. Bu tikellikte ekonomi politik terminoloji de devralınarak Marx ve erken dönem Poulantzas'ın emeğin niteliğine dair bakışları "sermayenin organik bileşimi" *(organic composition of capital)*, "değersizleşme" *(devaluation)* gibi iktisadi nosyonlar irdelenecek, böylece sınıf tartışmaları iktisadi yönden de karşılaştırılabilecektir. Nitekim çalışmaya hem tarihsel hem de iktisadi bağlamıyla bütüncül bir karşılaştırmalı sınıf analizi niteliği kazandırılması amaçlanmaktadır.

1. GELENEKSEL MARKSİZMİN SINIF YAKLAŞIMI

Sınıf meselesi, hiç şüphesiz toplum bilimleri alanında üzerinde en çok tartışma yürütülen mefhumlardan biridir. 19. yüzyılın zihin dünyasından neşet eden sınıf kavramı Weberci yaklaşım hariç tutulursa Marksist yazınla eş düşünüm halini alalı yüzyıllar geçmesine rağmen her seferinde kendisinden yeni okuma türleri çıkarılan zengin bir konudur. Zenginlik ise araştırma nesnesini bir teorik savaşım meydanı haline getirmektedir. "Belirlenimcilik (determinizm)", "özcülük", "indirgemecilik" gibi kuramsal parametreler üzerinden tartışma tarafları da kristalize olmaktadır.

Esasen bu tür eleştirilerin hedef aldığı ve tartışmalara öncelik arz eden temel, Marx ve Engels'in düşünce dünyası ile şekillenmiştir. Söz konusu eleştiriler, tarihi, sınıf savaşımlarının bir tarihi (Marx ve Engels, 1991) olarak tanımlayan tarihsel materyalizmin en belirgin dünya görüşüne *(weltanschauung)* yöneltilen eleştirileri kapsayan bir muhteva taşırlar. Max Weber, üretimdeki gelişmeler ile tarihsel gelişimi ilişkilendiren sınıf-özne merkezli maddeci tarih yorumunu salt bir ekonomik indirgemecilik olarak değerlendirirken Karl Popper tarihe itici gücünü veren herhangi bir zorunluluğun bulunmadığı mutlak olumsal *(contingent)*, öznesiz ve kolektif iradeye dayanmayan tarih anlayışıyla Marksizm'e dönük eleştiriler sunmaktadır (Öngen, 2008: 9-10). Bu tür eleştiriler Marksizm'e dışsal olarak yöneltilse de üzerinde durulacak saha Marksizm'e içkin (Ernesto Laclau gibi Post-Marksistler dahil) eleştiriler olacaktır ancak öncelikle Marx ve Engels'in sınıfa bakışının genel bir açımlanmasını sunmak gerekmektedir.

Teorik hayatının ilk uğrağında, dönemin yaygın geleneği olan Sol Hegelciler arasındaki pozisyonundan sıyrılmaya çalışan Marx, Hegel ile felsefi hesaplaşmasını gerçekleştirdiği ilk dönem felsefi çalışmalarında (Bkz. Marx, 2008a) insanın türsel kurtuluşu biçiminde tezahür eden *hümanizm* temasına

eğilim göstermiştir. Bu noktada Marx'ın ilk dönem çalışmalarında yabancılaşma insanın tür olarak yabancılaşmasıdır. Aynı zamanda Marx, aynı dönemde daha çok felsefe odaklı ve Hegel'le bütüncül bir hesaplaşmanın çabası içindedir. Henüz bu noktada ekonomi politik kendini ağırlıkla göstermezken sınıf analizi de özgül bir konumda yer almaz. Gerçekten de Marksist külliyat içerisinde sınıfa dair ayrı bir yapıttan ziyade bütünden çıkarılan Marksist sınıf fikrinin genel şematiğinden bahsedilebilir. (Öngen, 2014: 62).

Özellikle "yapı-özne" gerilimi ve tarihi hareket ettiren itki gibi sorulara cevap verirken Marx kendi maddeci felsefesini tutarlı bir idealizm eleştirisi dolayımıyla oluşturmuştur. Alman idealizminin köşe taşı ve spekülatif felsefinin doruk noktasını teşkil eden Hegel'de tarihe dışsal, verili bir öznenin (geist) kendini realize ettiği süreç, metafizik örüntü olarak yadsınırken diyalektik korunarak materyalist felsefe içinde yoğrulmuştur. O günkü materyalizmin somut bağlamı içerisinde, bilhassa din üzerinden Hegelci idealizmin tutarlı bir eleştirisi de Ludwing Feuerbach üzerinden yürütülür. Marx, Sol-Hegelciler üzerinde etkisini artıran Feuerbach'ın materyalizmini, *"Feuerbach Üzerine Tezler"*in birinci tezinde, nesneyi ve gerçekliği insan yaşamının duyusallığı ve pratik insan etkinliği olarak ele almayan sezgisel ve tutarsız materyalizm olarak değerlendirir (Marx ve Engels, 2013: 15). Aynı şekilde Marx, doktora tezi[1] olan Antik felsefe dahilinde Demokritos ve Epikuros'un materyalizmleri arasında gerçekleştirdiği incelemede Demokritos'un materyalizmini mekanik materyalizm olarak değerlendirirken, kendi döneminde Alman felsefesi içinde "Fransız-İngiliz tipi mekanist bir materyalizme[2] kayma eğilimi" ne karşı da "hakiki" materyalist felsefenin mücadelesini sürdürmüştür (Timur, 2011: 171). Böylece ünlü 11. tezin "sorun onu değiştirmektir" uslamlamasına oturtulmuş *praksis* felsefesinin zemini artık "yorumlama"nın ötesine uzanmaya göz dikmiştir. Felsefenin yalnızca proletaryanın ortadan kalkmasıyla gerçekleşebileceği, proletaryanın da felsefenin gerçekleşmesiyle ortadan kalkabileceği özdeşleşme kurulmuştur (Öngen, 2014: 62). Felsefenin devrimci pratikle eşleştiğinde realize olabildiği kuramsal matris içerisinde praksisi gerçekleştiren özne, kapitalizmin üretim ilişkileri içerisinde tarihsel bir kategori olarak ortaya çıkmış olan işçi sınıfıdır.

[1] Marx'ın doktora tezi için bkz. Marx (2009).

[2] Engels, "Ludwing Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesi'nin Sonu"nda kaba materyalizme 1850-1860 aralığındaki Büchner, Voght ve Molescott gibi isimleri örnek göstermektedir. Aynı zamanda 18. yüzyılın kaba materyalizmine klasik Fransız maddeciliğini örnek gösterirken, 18. yüzyılın materyalizmini "Descartes'ın hayvanı gibi bir makina" ifadeleriyle nitelemektedir (Engels, 1962: 20-21). Benzer biçimde Heackel, D'Hollbach, Diderot gibi isimlerin yanı sıra İngiliz materyalizminde Francis Bacon, Don Scotus gibi materyalistler de vulger materyalizm tasnifinde içerilir.

Özneye dair argümanlarda Marx'ın aşkın bir özneye gönderme yaptığı görülmez. Özne hümanist ve aydınlanmacı tasarımda olduğu gibi kendiliğinden kurulmaz; ne de *Kartezyen* felsefenin ruh ve beden arasında bölünmüş düalizminin tasarladığı özne söz konusudur. Özne toplumsal ve tarihsel olarak ortaya çıkan üretim ilişkileri çerçevesinde gelişimini tamamlar (Güngen, 2011). Özcü idealizmin tarihsel zorunluluk içerisinde diyalektik hareketi gerçekleştiren *a priori* öznesi, toplumsal ve tarihsel bir maddecilikle salt felsefi kategori olmaktan çıkarılmış, sosyal bir kategori kılınmıştır. Bu bağlamda Marx'ın özne-nesne diyalektiğinde, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de tartışılacağı üzere çubuğu özneden yana büken iradi ve *volontarist* yaklaşımlara da, nesneden yana büken ve ideolojik/politik pratiklere görece özerklik tanıyan yapısalcı yaklaşımlara da kaynak olacak bir tutum takındığı söylenebilir. "İnsanlar, kendi tarihlerini kendileri yapar; ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar." (Marx, 2009: 15) ifadesinde billurlaştığı haliyle felsefi olarak belirleyen/belirlenen, zorunluluk/özgürlük, öz/biçim dikotomilerinin her birine eşit uzaklıkta mevzilenen Marx, yapıdan özneye ve özneden yapıya sürekli geçilebilecek bir kapı aralar. O kapıdan girenlerin kimi yapısalcılığın radikal formlarına, kimi ise öznenin iradesine dayalı öznel(ci)liğin eleştirilere mazhar olmuş iradeciliğine savrulmuştur. Bu sınıflandırmaların dışında kalan emeğin sosyal tarihinin analizini yapan bir üçüncü gelenek de İngiliz emek tarihçisi E.P. Thompson ve mücadele içerisinde gelişen sınıf kavramıyla Adam Przeworski'nin çalışmaları üzerinden şekillenmiştir.

Özetlemek gerekirse özneyi tarihsel bir üretim tarzı çerçevesinde ortaya çıkan bir öğe olarak düşünen Marx, onu salt ekonomik indirgemeciliğe de hapsetmez. O, sosyal bir kategoridir ve tarihin yeknesak/değişmez öznesi olarak değil; tarihin üretici güçlerinin belirli bir gelişkinlik aşamasına denk düşen üretim ilişkileri çerçevesinde ve belirli bir aşamadaki *(stage)* tarihselliğin öznesi olan modern "proletarya" olarak sosyal bir kategori şeklinde vurgular. Nitekim kendinde sınıf *(class in itself)* ve kendi için sınıf *(class for itself)* tasnifi, ekonomik ilişkilerinin dışına çıkarak politik devrimci özünün bilincine var(a)mamış, dolayısıyla kendisini gerçekleştirememiş ve "kendi için" kertesinde ontolojisini politik olarak somutlayamamış bir bilinç durumunu göstermesi açısından önemli bir ayrımdır (Marx ve Engels, 1976). Sınıfın neyi yapması gerektiğine dair bilgiyi ona götürerek tarihe bilinçli müdahaleyi olanaklı kılacak olan da bilimsel sosyalizm olacaktır. Bu anlamda ekonomik öznenin toplumsal özneye dönüşümü, işçi sınıfının üstleneceği toplumsal rolü göstermesi bağlamında önemlidir.

https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

Marksizmin geleneksel sınıf tanımına dair, sınıfın ayrı bir bölüm olarak yer alması *Kapital'*in III. cildinde[3] gerçekleştirilmiştir. Mevcut sınıfsal yapıyı Marx şöyle ifadelendirir:

> Gelir kaynakları, sırasıyla, ücret, kâr ve toprak rantı olan, sırf emek-gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, başka bir deyişle ücretli-emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına dayanan modern toplumun üç büyük sınıfını oluştururlar (Marx, 1990: 772).

Bu noktada Marx, ücret, kâr ve toprak rantının sırasıyla emekçi, kapitalist ve toprak sahibinin geçim kaynağına denk düştüğünü belirtmektedir. Kapitalizmin nihai gelişme yasası ve eğilimi, üretim araçlarını sürekli olarak emekten koparak emeği ücretli emeğe, üretim araçlarını sermayeye dönüştürmektedir. Bu noktada toprak mülkiyetinin özel konumu da kapitalizme uygun bir toprak mülkiyetine dönüşmektedir. Kapital'in III. cildinde fazla derinleştirilemeyen orta ve alt tabakaların konumunun ise giderek silikleştiğinden bahseden Marx, bu bağlamda sınıf tabakalaşmasının saf biçimiyle görülmediğini vurgular (Marx, 1990: 772-773).

Orta-alt tabakaların sınıfsal çizgilerinin müphemliği mefhumunda Marx, sınıf kuramı ekseninde, küçük burjuva olgusunu esasen 19. yüzyılın politik devrim süreçleri ve Fransız tarihsel sosyolojisi içerisinde değerlendirir. 1848 Şubat Devrimi'nden aynı yılın Haziran'ında işçi sınıfının uğradığı hezimete; 2 Aralık 1851 Louis Bonaparte'ın hükümet darbesinden *(coup d'etat)* Paris Komünü'ne uzanan tarihsellikte sınıfların mukavemetini irdeleyen Marx, ağırlıkla çiftçilerden ve küçük toprak sahiplerinden oluşan küçük burjuvazinin Fransız işçi sınıfıyla ilişkilerindeki değişkenlikleri vurgular.[4] *"Fransız Üçlemesi"* nde şarap ve tuz vergisi üzerinden yürütülen tartışmada Bonaparte destekçisi[5] olarak ağırlık gösterenler küçük burjuva sınıfı ve bilhassa köylülerdir. (Marx, 2016: 101). Orta sınıflar genel olarak küçük burjuvaziden, küçük toprak sahipleri, küçük üreticiler, aracılar, spekülatörler, toptancılar, dükkan sahipleri, pazarlama ve satın alma sektöründe çalışanlar ve yardımcıları, sekreterler, hukukçular, gazeteciler, ruhban sınıfı, alt düzey memurlar, polis ve ordu gibi

[3] Ne yazık ki el yazmalarının kesilmesi sebebiyle bu bölümde yalnızca kısa bir giriş mevcuttur.

[4] Louis Bonaparte'ın 18 Brumare'inde Marx, ticaret burjuvazisini, mali burjuvaziyi, sanayi burjuvazisini, küçük burjuva sınıfını, çiftçi, köylü, tarım işçisi ve sanayi işçisi ile lümpen proleteryayı ayrı ayrı tasnif eder. Üretim tarzı ile toplumsal formasyonda ayrı ayrı analiz edilen sınıflar söz konusudur. Eski üretim biçiminden yeni üretim biçimine geçildikçe, geçmişten kalma kimi sınıflar ile henüz gelişen embriyo halindeki sınıfsal oluşumların toplamı, iki kutuplu olmayan farklı bir sınıf konfigürasyonunu toplumsal oluşumda karşımıza çıkarır (Öngen, 2014: 81).

[5] 2 Aralık darbesine *(coup d'état)* giden süreçteki hayati kırılma noktalarından birini oluşturan politik adımdır.

devlet bünyesinde çalışanlardan oluşan heterojen bir çerçeveyi kapsar. Öte yandan orta sınıfın bir tür kayganlığa sahip olması da sınıf mücadelesinin mukavemetini kıracak türdendir. Mülksüz orta sınıfların kariyer hedefleri ve mesleki hırslarla burjuvazinin ideolojik/siyasal tabiiyetine gittikçe daha fazla girmeleri, burjuva ideolojisinin zihinsel üretim araçlarını egemenliğinde tutarak proleterlerin bilinç biçimlerini yönlendirmek suretiyle içsel tutunumunu ve kolektif eylem gücünü zaafa uğratması, meta fetişizminin yabancılaştırıcı etkisi vetiresiyle sınıfın üretken varlığının tüketici varlığın gölgesinde kalması ve çalışan sınıfların piyasa ile bütünleşmesi[6] gibi pek çok unsur sınıfsal mücadelenin politik dönüştürücülüğünü etkisiz kılmaktadır (Öngen, 2008: 25).

Nitekim sınıfsal indirgemecilik eleştirisinin cevabı bu noktada verilmiş oluyor. Marx için ekonomik özne olarak proleterya henüz kendinde sınıf aşamasını diyalektik olarak aşmak için siyasal bir özne olarak tarih sahnesinde yer almak durumundadır. Öyle ki, yalnızca üretim ilişkilerindeki nesnel pozisyonu imleyen "kendinde sınıf", mücadele içinde "kendi için" sınıfa dönüşebilir (Aron, 1973: 22). Sınıf mücadelesi, üretim ilişkileri içerisindeki kendi sınıfsal varlığını, ideolojik ve politik düzeylerde realize ederek kendi sınıfı dahil tüm sınıfsal toplum formasyonunu ortadan kaldıracak güçtür. Bu yüzden sınıf bilinci de soyut değil, somut anlamda eylemlilik gerektirir (Ollman, 2011: 215-269). Bu noktada praksise biçilen hareket alanı, politikaya verilen önem ve politik/ideolojik düzeylerin etkilerine biçilen değer, sınıf indirgemeciliğinin ötesine taşan politik öznenin varlığını gösterir. Tıpkı Marx'ın Friedrich Bolte'ye 23 Kasım 1871 tarihli mektubunda değindiği gibi:

> İşçi sınıfının yönetici sınıfların kolektif gücüne, yani politik iktidara karşı nihai darbeyi indirecek harekâta girişebilmesi için örgütsel düzeyde henüz gelişmediği yerlerde, onun, yönetici sınıfların politikalarına karşı geliştirilen düşmanca tutum ve kesintisiz ajitasyon faaliyetiyle, her ne pahasına olursa olsun eğitilmesi gerekir. Aksi takdirde Fransa'da yaşanan Eylül Devrimi'nde görüldüğü üzere, işçi sınıfı, yönetici sınıfların elinde bir oyuncağa dönüşür. (Marx ve Engels, 2010: 258-259).

Bu kısa paragraf, Marx'ta dolaysız sınıf indirgemeciliğinin ve katı belirlenimin olanak dahilinde olmadığını gösteren bir örnek teşkil etmektedir. Tüm ideolojik ve politik kertelerin, salt özcü, tarihin hareket ettiricisi bir sınıfın belirleyiciliğine bırakıldığı bir yerde, "işçi sınıfının yönetici sınıfların elinde bir oyuncağa dönüşmesi" mümkün değildir. Dolayısıyla politikanın, ideolojik eğilimlerin, kültürel aidiyetlerin, dinsel ritüeller ve inanç sistemlerinin, felsefi yönelimlerin oluşturduğu bilinç formlarıyla mücadele de işçi sınıfının politik

[6] En kristalize örneğini Fordizm üretim tekniğinde bulur. Bkz. Gramsci (1971: 277-316).

Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

özne olabilirliği açısından devrimci pratiğin önündeki bir uğrak olarak görünmektedir. Ezcümle geleneksel Markizmin sınıf nosyonu hem irade vurgusuna hem nesnelliğe olanak sağlayan, böylelikle hem "siyasal" olana alan açarken *(Fransız Üçlemesi)* hem de iktisadi açıdan nesnel sınıf pozisyonları kavrayışını muhkemleştiren bir düşünce mirası bırakmıştır.

Yapı-İrade Kıskacında Neo-Marksizmin Sınıf Kritiği

Tarihsel maddeci sınıf mirasının yorumlanışında devralınan bakiyeye muhtelif şerhler düşülmüştür. Esasen bu eleştiriler Metin Özuğurlu'nun deyimiyle "üç büyük günah" üzerinde yoğunlaşır: "Belirlemecilik", "indirgemecilik" ve "özcülük" (Özuğurlu, 2008: 32).

Sınıf tartışmalarındaki sorun alanları üzerine Özuğurlu'nun sıralaması derinleştirilirse, sınıfın kuramsal tartışmasında dört adet alt sorun aşamasından daha söz edilmektedir. İlki sınıfın üretim ilişkilerindeki konumlanışı ile toplumsal düzlemdeki konumlanışı arasındaki, yani nesnel varlığı ile toplum bünyesindeki rolü arasındaki problemdir. İkincisi doğrudan ücretli emek-sermaye arasındaki çelişkiden kaynaklanmayan (tâli) çelişkilerin yarattığı problemdir. Cinsel kimlikler ve etnisite problemleri bu bağlamda ortaya çıkar. Üçüncü problem sınıf ile toplumsal değişme arasındaki korelasyonda ortaya çıkan özcülük problemidir. Başka bir ifadeyle işçi sınıfının dönüştürücülüğünün sorgulanması düzeyidir. Son olarak teknolojik gelişimler, sermayenin organik bileşiminin sürekli artması ile sabit sermayenin değişken sermayeye oranının da sürekli artıyor olmasının, bununla birlikte diğer radikal değişimlerin işçi sınıfının kapsamı hakkında yarattığı tartışmadır (Özuğurlu, 2008: 30). Son problem olan işçi sınıfının kapsamı, bu çalışmanın sorunsalını oluşturmakta ve tartışmanın yöneldiği ekseni belirtmektedir. Dolayısıyla sabit sermaye ve değişken sermaye arasındaki bağıntıdan işçi sınıfının kimleri kapsadığına, proletaryanın özcülüğünden indirgemeciliğe ve belirlemeciliğe kadar geniş çaplı sorunlar kümesi öne çıkmaktadır. Bu sorunlar büyük oranda özne-yapı dikotomisinde ve Marksist iktisatta somutlaşır. Öyle ki öznenin özcülüğü sorunsalından yapıdaki belirlenim sorununa ve yapı içerisinde ekonomik düzeye iliştirilen indirgemecilik sorununa kadar tüm sorunlar özne-yapı kritiğini ortak keser. İşçi sınıfının kimleri kapsadığı/kapsaması gerektiği problemi de Marksist iktisadın nosyonlarına başvurmayı zorunlu kılar. Bu durumda öncelikle özne (iradilik-volontarizm) / nesne (yapısalcılık-determinizm ya da mekanik determinizm) ikiliğine değinmek gereklidir.

Bu noktada Marx'ı takiben sınıf kavrayışında gelenek üçe ayrılmıştır.[7] Bazı Marksistler yapıya, bazı Marksistler ise iradeye ağırlık vermişlerdir. Bu ikiliğin dışında sınıfı sosyal tarih içerisinde ve ilişkide irdeleyen E.P. Thompson ile mücadele kavrayışını öne çıkaran Adam Przeworski'nin oluşturduğu üçüncü bir yaklaşım daha mevcuttur. Bu yaklaşımlar arasında ilk incelenecek olan ve iradeye öncelik veren teorik hat, Tarihselci Okul adını alır (Öngen, 2008: 11-13).

Tarihselci Okul

Tarihselciler içerisinde Sovyet Devrimi'nin teorik mimarı Vladimir İ. Lenin'den İtalya'da kuzey-güney birleşmesini *(Risorgimento)*, kapitalizmin eşitsiz gelişimini ve Fabrika Konseyleri (1919-1920) deneyimini konu alan Antonio Gramsci'ye, "tarihte sınıf bilinci" ni arayan György Lukács'tan Karl Korsch'a kadar bir dizi kuramsal önermeler alanı mevcuttur. Bu hususta iradeye dönük baskınlık II. Enternasyonal'in Ortodoks Marksizmine yönelik eleştirilerle yoğunlaşmaktadır. Özellikle Karl Kautsky'nin[8] Ortodoks tutumunda ve Sovyet Devrimi'ne dair "terör" suçlamasındaki sekter sayılabilecek tavır, Lenin tarafından Marksist tarih yasasının zorunluluğundan çok Marksist iradenin özgürlüğüne ağırlık veren felsefi bir tutumla eleştirilir. Lenin'in, II. Enternasyonel ve Kautsky cephesinden yöneltilen somut devrim koşullarının ve proleter sınıfın devrimci potansiyelinin nitel sıçrama "moment" ine varmadığına dair eleştirilere, öznenin (işçi, köylü sınıfların) iradi gücünün dönüştürücülüğüne atıf yaparak (şüphesiz ki Marksizmin sınırları içerisinde) cevap verdiği görülmektedir. Bu kolektif iradenin cisimleşeceği öncü parti, devrimin önsel koşuludur. Öyle ki Lenin açısından işçi sınıfı kendiliğinden yalnızca sendikal bilinç üretir. Bu bilinç durumunun aşıl(a)maması, işçi sınıfını yanlış bilince mahkûm eder (Yılmaz, 2013: 351). Yine belirtmek gerekir ki Lenin, politikayı salt sınıf çatışmasına indirgeyen sınıf indirgemeci bir tutumu da "aşırı sol" olarak nitelemektedir (Lenin, 1964: 355-356).

Sovyet Devrimi'nin bıraktığı miras ile Marksizmin üstyapı unsurlarını irdeleyen Gramsci ise Marksizmi politik olana ağırlık veren bir formülasyon içerisinde analiz ederek "hegemonya", "aydınlar"[9], "tarihsel blok", "sivil toplum/politik toplum uğrakları"[10] gibi çıkarımlara ulaşır. Hegemonya, sivil toplumun rıza üreten yapısıyla bağıntılı olup egemen sınıf ideolojisi ile altyapı ve

[7] Ralph Miliband'ın yaptığı Sosyolojik Marksist Sınıf Analizi sınıflandırmasına da kimi çalışmalarda değinilmektedir. Ben sınıflandırma hususunda Tülin Öngen'in Tarihselci Okul, Yapısalcı Okul tasnifine riayet göstereceğim. Adı geçen çalışma için bkz. Arslan (2004: 128).
[8] Bkz. Lenin (1989).
[9] Bkz. Yetiş, Mehmet (2002).
[10] Bkz. Yetiş, Mehmet (2009).

Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

üstyapı arasındaki organik birlik olan "tarihsel blok" un oluşturulmasıdır (Yetiş, 2013: 89). Hegemonya, en kapsamlı tanımıyla ideolojinin eklemlendirilmiş bir üst mertebesinden ibaret değildir. Salt "manipülasyon" ile de işlemez; daha çok yaşamın bütüncül deneyimlerine sirayet etmiş, kendimizle ve içinde yaşadığımız dünyayla ilgili yoğun biçimde içselleştirilmiş algıların tamamına işaret eder. Deneyimlendiklerinde doğruluk imajı yaratan anlam ve kültür dünyasıdır. Böylece hegemonya gerçekten de yaşam biçimini ve zihinsel/tinsel ilişkiler alanını domine eden bir tür yaşam kültürünü kuşatır. Ne var ki her zaman egemen sınıfların yönlendirmesi çerçevesinde yaşanan ve böyle anlamlandırılması gereken bir kültürdür (Williams, 2018: 108-110).

Gramsci'nin sınıflara dönük olarak en etkili teorik dokunuşu, üretim ilişkilerindeki sınıfın diğer sınıfları massedebilmesi üzerine kurulmuş "halksal/ulusal" *(national-popular)* aşamadır. Gramsci, "ekonomik-korporatif" *(economic-cooperative)* aşama olarak adlandırdığı tikel çıkarların hakimiyetindeki düzeyden tümelin çıkarlarının öznesi olarak ortaya çıkmış halksal-ulusal düzeye[11] geçişi, bir anlamda "sınıfın halklaşması" bağlamında praksisin en önemli uğraklarından biri olarak görmektedir. Bu geçiş sürecinde tarihsel bloğun kurulması bağlamında hegemonik gücün elde edilmesi ve organik aydınların işlevi de kuramsal matris içerisinde yerli yerine oturmaktadır. Gramsci, bir çeşit "ortak duyu" *(common sense)* olarak tanımladığı duygulanımlar birliğine, ortak çıkarlara olan aidiyet hissine gönderme yapmaktadır. Kavramın şematik biçimiyle "ulusal sosyalizm" olarak adlandırılabilir (Gramsci, 1971: 421). Gramsci'nin argümantasyon şeması görüleceği üzere ekonomizme ve sınıf indirgemeciliğine karşı en açık Marxçı formüllerdendir.

Gramsci'nin üst yapıya ve politik alana tuttuğu mercek, Lukács'ta, Kant'tan Hegel'e süregelen bilinç formlarına yönelir. Lukács da Tarihselciler içerisinde yer alan önemli bir politik felsefeci ve edebiyat eleştirmenidir. *"Tarih ve Sınıf Bilinci"* nde özellikle Marksizmi benimseme süreci ile Hegelci ahlâki idealizme yatkınlığı arasındaki gerilimin hayat hikayesindeki gelişim serüveninden bahsetmektedir. Sovyet Devrimi ve Lenin'in kuramsal temellerini

[11] Ernesto Laclau'nun "İdeoloji ve Politika" çalışmasında sunduğu tanıma koşut düşünülebilir. Henüz Marksist etkilenmeden uzaklaşmamış erken dönem Laclau, sınıfın üretim ilişkileriyle oluşsa da halk kavramının ideolojik ve politik düzeyde kurulabileceğini belirtmektedir. Nitekim düşünüre göre üretim düzeyinde "halk" yoktur. Proleter sınıf, hegemonik bir güce erişerek antagonistik sınıfları kendi sınıf çeperine eklemler. Böylece her bir çelişki, sınıf mücadelesi tarafından üst belirlenir. Öyle ki hegemonik işlevi en iyi değerlendiren sınıf, Laclau'nun popüler-demokratik adını verdiği uğrakta sınıf olarak değil, halk olarak inşa olur (Laclau, 1977: 114-117). Görüleceği üzere Laclau sınıf ontolojisine dokunmaz. Sınıf, halen üretim ilişkileri düzeyinde oluşsa da sınıf mücadelesine şerh koyar. Bu yaklaşım Gramsci'nin halksal/ulusal *(national/popular)* kertesine benzemektedir.

attığı külliyata tarihsel olarak koşut dönemlerde metinler kaleme alan Lukács[12], eserinin önsözünde temel çabasının "ekonominin öncelliğini çiğneyip bütünlük kategorisini sistemin merkezine oturtmak" olduğunu belirtir. "Hegelci bir çarpıtma" suçlamaları da yöneltilen Lukács'ın, Marksizmin ekonomi-politiğindeki ağırlığı, bilinç formasyonlarına, özne ve politikaya yönlendirerek tarih ile sınıf bilincini, meta fetişizmi ve şeyleşmenin bilinç etkileşimlerini ve tüm bunların sınıfla olan bağını irdeler (Lukács, 1998: 7-22). Bu bağlamda Lukács, kapitalist üretim tarzının bir bütün olduğunu ve meta fetişizminin bahsi geçen bütün olarak değil de yanılsamalı parçalar halinde kavranan kapitalist üretim formasyonunun temel işleyiş biçimi olduğunu ileri sürmektedir. Şeyler arası ilişkilerin toplumsallaştığı, toplum üyeleri arasındaki ilişkilerin ise şeyleştiği bir duyuş ve yaşayış biçimi, meta fetişizminin alametifarikasıdır. Lukács'a göre geçmişteki sınıf mücadelelerinde ideoloji, din ve diğer yanlış bilinç biçimleri etkili olmuştur (1971: 224). Proleter sınıf bilinci[13] ise, somut varlığa sahip olmaktan ziyade nesnel durumlara uygun düşen duygu ve düşüncelerden oluşmaktadır (McLellan, 2005: 30). Bu açıdan sınıf bilinci, bir sınıf olarak proletaryanın kendisine dair bilinci ile toplumun bütününe dair bilincinin eşitlenmesi, başka deyişle proletaryanın kendisini anlamasının toplumun bütününü anlaması manâsına geldiği Hegelian özne-nesne özdeşliği üzerine kurulur. Böylelikle işçi sınıfı hem kapitalist üretimin öznesi, hem sömürünün nesnesi olduğu için, (toplumsal) bilginin de hem öznesi hem nesnesi olurken, özne-nesne özdeşliğinin sağlanacağı proleter devrimci süreç ile teori ve pratik birliği de gerçekleşmiş olur (Özpınar, 2018: 47). Lukács'ın sorunsalları bir bütün olarak ekonomizme dönük suçlamalara Marksizm içerisinde kalınarak verilmiş tarihselci bir cevap olarak düşünülebilir.

Korsch da tarihselciler arasında Hegelci ağırlık gösteren bir diğer düşünürdür. Hegelci unsurları değerlendirerek devrime giden süreçteki iradi ve öznel etkenlerin rolünü vurgulamıştır. Korsch'un eleştirileri II. ve III. Enternasyonal'in Marksist teoride yarattığı dezanformasyonlar üzerinden

[12] Lukács'ın, Lenin tarafından "sol komünizm" eleştirilerine maruz kaldığı erken dönemi ve daha sonraki tek ülkede sosyalizmi benimsediği Stalinist bir dönemi de yer almaktadır. Michael Löwy'nin bu konuda New Left Review'daki metni için bkz. Löwy, Michael (1975), "Lukacs and Stalinism", New Left Review 1 (91). Bu çalışmada, yeterince geniş bir birikim aktarıldığı için düşünürlerin kişisel ve düşünsel dönüşümleri, tarihsel bağlam ve teorik hatlar kısaca ele alınmıştır.

[13] Lukács, sınıf bilincini "psikolojik sınıf bilinci" *(psychological class consciousness)* ve "atfedilen sınıf bilinci" *(imputed class consciousness)* olarak da ayırır. Psikolojik sınıf bilincini, yanlış yahut devrimci olmayan bilinç olarak sunarken, atfedilen sınıf bilincini doğru/devrimci bilinç olarak sunar (Yılmaz, 2013: 352). İşçi sınıfı, toplumsal konumu itibariyle üretim tarzının fetiş karakterinin özdeş özne/nesnesidir ve böylelikle yalnızca işçi sınıfı, yanılsamalardan sıyrılıp "bütün" ü kavrayabilir.

Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

gelişmektedir. Korsch için Marx ve Engels, ikincil önemde sürdürdükleri felsefe eleştirisini hiçbir zaman bırakmamışlardır. Aksine felsefi eleştirinin Marksist teorideki ağırlığı, ekonomi eleştirisinin tam devrimci anlamını yeniden düzenleyen bir sosyal devrim kuramına olanak vermektedir. Bu bağlamda siyasal eylemi devrimci sınıfın ekonomik eylemi ile gereksiz kılmak ne derece imkansızsa, ekonomik ve siyasal eylemi birlikte gerçekleştirmek suretiyle dahi olsa zihinsel/ruhsal eylemi gereksiz kılmak o derece imkansızdır. Zihinsel/ruhsal eylem, devletin ele geçirilişinin öncesinde bilimsel eleştiri ve ajitasyonlar; sonrasında ise ideolojik diktatorya vasıtasıyla teorik ve pratik olarak yürütülmelidir. Bu açıdan Korsch'un proletarya diktatörlüğünü sınıfsız toplum ereğinde ara aşama varsayan geleneksel Marksist yöntembilimine karşın ideolojik diktatoryayı öne çıkardığı görülmektedir. Felsefeyi de tam bu noktada beyindeki bir örümcek ağı ya da ortadan kaldırılacak bir zayıflık olarak değil; Hegelci uslamlamadaki "kendi çağını düşüncede kavrayıp yakalamak" şiârına uygun bir devrim teorisi olarak düşünmektedir (Korsch, 1991).

Felsefenin ve zihinsel-ruhsal etkinliğin Marksist kuramsal gelenekteki rolüne ilişkin Korsch, şunları aktarıyor:

> Burjuva devleti ve burjuva hukuku toplumun üzerine bağımsız bir şekilde nasıl oturuyorsa, dünyanın karşısına da ister istemez hem katıksız bir eleştirel felsefe hem de kayıt kuyut tanımayan varsayımsız koşulsuz bir şekilde çıktığını sanan burjuva bilincine karşı da devrimci materyalist diyalektikle, proleter sınıfın felsefesiyle yani felsefe yoluyla da mücadele etmek gereği vardır. Bu mücadelenin sonunda, belirli bir döneme kadar ki tüm toplum pratikte ekonomik temelleriyle birlikte tamamıyla altüst olmakla birlikte teori de tamamıyla aşınmış ve ortadan kalkmış olacaktır: Önce felsefeyi gerçeklik haline getirin ki sonra ortadan kaldırabilesiniz. (Korsch, 1991: 90-91).

Korsch, İngiltere'deki iktisadi gelişmelerin tüm dünyadaki kapitalist gelişim dizgesinin temel örneği ve tek kriteri olarak algılanmasına yönelttiği eleştiriler ile dolaysızca II. Enternasyonal'in nesnel ilerlemeci tarih anlayışının mekanik determinizmine karşı çıkmış ve iradi, öznel bir düşünüş sergilemiştir. Yine Kautsky'ci Ortodoks Marksizmin, sosyalizmi iki safhaya bölerek özgürlüğü "belirsiz" bir geleceğe ertelemesindeki nesnel yasalılığın sekter tutumunu, tarihsel bağlamın özgül formları ve özerk yapısına açtığı ayrımla tarihselci bir pozisyonda eleştirmiştir. Son olarak III. Enternasyonal'in devlete çok fazla ağırlık veren tutumuna da muhalif bir felsefi tavırla karışık verdiği görülmektedir (Korsch, 1991: 29). Tüm bu kuramsal arka plan çerçevesinde Korsch'un sınıfı, iradeye ağırlık veren, öznelliği kaim, zihinsel etkinliğiyle pratiği her an kavrayan ve ona alan açan bir kapsam içerisinde değerlendirilebilir.

Yapısalcı Gelenek

1960'larda Fransız Komünist Partisi içerisindeki konumuyla yapısalcı[14] hattın temel paradigmasını belirleyen Louis Althusser, sınıflar ve özne-yapı ile ilgili olarak çokça tartışmalara sebep olacak bir Marx okuması gerçekleştirmiştir. Althusser, henüz Hegelci diyalektiğin idealist ve özcü saplantılarının etkilerinin baskın geldiği erken dönem çalışmalarında *teorik hümanizm* ve türsel kurtuluş temalarını içeren genç Marx ile ekonomik analizlerinin ağırlığını hissettirmeye başladığı geç dönemin olgun Marx'ı arasında kendi yöntembilimsel yaklaşımına uygun olacak biçimde bir ayrım geliştirmiştir. *"1844 El Yazmaları"* ve *"Alman İdeolojisi"* nden süreç içinde bir kopuşu imleyen iktisadi nosyonların baskınlığı, *"Felsefenin Sefaleti"* ile öne çıkmaya başlayarak 1867'de kaleme aldığı *"Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı"* ve ardından ünlü başyapıtı *"Kapital"* ile "bilimsel" Marx'ı yaratmıştır.[15] Aslında Althusser'in Marx ile ilgili olarak süreç içerisinde gerçekleştiğine dair gönderme yaptığı ayrım, Althusser'in kendi Marx okumasının da metodolojik ayrımını mümkün kılmaktadır, bu bağlamda "öznel" bir okuma biçimi olduğu söylenebilir.

Althusser'e göre Marx'ın iki dönemi ideoloji/bilim şeklindeki ikilikle anlaşılır kılınmaktadır. Marx'ın ilk dönem ideolojik/hümanist eğilimini ikinci döneminden ayıran temel farklılık bu iki dönem arasında yaşanan epistemolojik kopuştur. Kendisini Hegel, Feuerbach etkisinden sıyıran olgun Marx, bilimsel bir tarih kıtasını oluşturmuştur. Althusser, tıpkı Marx'ta gerçekleştiğini belirttiği gibi tüm bilim dallarının bilgi felsefesinde gerçekleşen kopuşlarla[16] ilerlediğini düşünmektedir. Bu anlayışa göre bilimde gerçekleşen her bir kırılma ve ilerleme yeni bir teorik kıtanın açılması ile gerçekleşmektedir. Bilim, bu teorik kıtaları keşfeder ve üzerinde bölgesel formasyonlar oluşturur. Felsefe ise ancak bu teorik kıtaları keşfeden bilimlerin gelişiminin ardından kendine bir alan bulabilir. Althusser için epistemolojik kopuntularla ilerleyen bilimlerin keşfi, onlardan sonra gelişecek felsefe için öncelik barındırır. Örneğin kimya bilimi fizik kıtasının üzerinde kurulmuş bölgesel bir formasyondur. Mantık, matematik kıtasının üzerinde kurulmuş bir bilimdir. Aynı şekilde teorik matematik kıtasını eski Yunan düşünürleri açmıştır. Bu matematik kıtasının açılmasıyla felsefenin

[14] Okuyucuya hatırlatmak gerekir ki yapısalcı kanattan Althusser ve öğrencisi Balibar'a sınıf bağlamında genel olarak değinilecektir. Poulantzas ise çalışmanın ikinci bölümünde Marx ile üretken emek nosyonu üzerinden sınıf teorisi bağlamında daha uzunca mukayese edilecektir. Bunun haricinde yapısalcılık, Ferdinand de Saussure'ün dilbiliminden Claude Lévi-Strauss'un yapısalcı antropolojisine ve Jacques Lacan'ın psikanalizine kadar uzanır. Bu çalışmada yalnızca sınıf tartışması ekseninde sınırlı bir analiz yürütülecektir.

[15] Detaylı bilgi için bkz. Althusser, Balibar vd. (2007).

[16] Althusser'in bu tasviri Thomas Kuhn'un bilimsel devrimlerin yapısının metodolojik ilerleyişine dair fikirlerine benzemektedir. Bkz. Kuhn (1991).

gelişimi, Platon ve Aristoteles'in felsefi dizgelerinin ortaya çıkışı mümkün olabilmiştir. Yine fizik kıtasını açan Galileo'nun ardından Bacon, Descartes felsefeleri gelişebilmiştir. Newton fiziği de yine aynı mantıksal çerçevede Kant'ın felsefesi için öncül zemin olan fizik kıtasını oluşturmaktadır (Althusser, 2004: 36). "Bilimsel" Marx'ın ekonomi-politik ile gerçekleştirdiği, yeni bir tarih kıtasını bilimsel olarak açmasıdır. Tarihsel materyalizm, tarih biliminin üzerinde kurulduğu teorik kıtadır (Elgür, 2008: 5). Diyalektik materyalizm ise bu bilimsel sıçramanın peşi sıra gerçekleşecek olan felsefenin kendisi olacaktır.

Bu noktada Althusser'in sınıfa dair düşünceleri, geliştirdiği bilgi felsefesinden ayrışık değildir. Althusser tüm bu teorik kıtaların keşfiyle gelişen bilimin sıçramalı ilerleyişinde, devrimci hareketi de teorideki pratik *(teorik pratiğin teorisi)* olarak nitelendirir. Bu kavramsallaştırmaya göre bilim, salt nesnel olanın bilgisiyle yani ampirik olgularla işlemez. Bilginin nesnesini yaratan bilimin kendisidir. Bilimin hammaddesi bilginin nesnesi, üretim araçları kavramlar ve üretim sürecinin kendisi teorik uğraştır. Daha sonra kendisine yöneltilecek *teorisizm* suçlamalarını da anlaşılır kılacak biçimde Althusser, bilgi üretimi sürecinin kaynağını salt kuramsal çalışma olarak işaretlemektedir. Marx'ın "düşünülmüş somut"[17] olarak ifade ettiği süreci anımsatıyor gibi olsa da Marx için bir soyutlamanın ürünü olan düşünülmüş somut, soyutlama yapılacak bir somutu araştırma nesnesi olarak varsayarken, Althusser'de somutun kendisini doğrudan düşünce faaliyetinin bir ürünü olarak sunan bir farklılık mevcuttur. Nitekim Althusser için devrimci pratik de teorisyenin bilgi üretme faaliyeti olan teorik çalışmalarında yerleşiktir. Böylece bilimsel bilgiye dair temel bir farklılık yaratan Althusser, bu tutumunu yapıya dair anlatısıyla geliştirmiştir. Althusser, sınıfların temel öğe olduğu, öznenin ise yalnızca edilgen bir taşıyıcı olduğu bir yapı tasarımı ortaya koyar. Yapı, ekonomik, ideolojik ve politik kertelerin bütüncül birleşimidir ve tüm bu düzeyler bir pratik olarak vardır. Tarihte ne bir teleoloji ne de onun yönünü belirleyen özerk özneler bulunabilir.

[17] "Bilimsel çözümlemede, başlangıç noktası olarak alınan somuttur. Ne var ki bu somut, kendi başına, katışıksız ve çelişiksiz bir mutlak oluşturmaz. Her somutluk, kendi iç çelişkilerinden ve başka olgularla ilişkisinden kaynaklanan bir bütünselliğe sahiptir. Kendi iç dinamiğinin temsilcilerindendir. Eğer ele alınan her olgu, kendi başına çelişkisiz ve kendi dışıyla ilişkisiz bir mutlak oluşturseydı, bilimsel yöntem bunların basit aritmetik toplamından ibaret kalırdı. Oysa ancak iç çelişkileri ve dış ilişkileri ile var olabilen, varlık biçimi bu olan olgunun, ilk algılama biçimi ile çözümlenebilmesi mümkün değildir. Öz ile görüntü arasındaki ayrılık, sözünü ettiğim iç çelişki-dış ilişki bütünlüğü yüzünden daha da artar. Bu durumda verili olgu, kendi dar "somutluğu" çerçevesinde yaklaşabilme olanağı yoktur. Başlangıçta sınırları belirlenmiş gibi görünen bir olguya bile, belli bir bütünlük gözetilerek yaklaşılması gerekir. Bu da, söz konusu olgunun kendi iç çelişkilerini ve bütünlük içindeki yerini tanımlayan geçici bir modelin, yani bir soyutlamanın ilk ağızda inşa edilmesini gerekli kılar. İşte bu düşünülmüş somut'tur" (Çulhaoğlu, 2016: 45-46).

Esas olan sınıfların varlığı ve mücadelesidir. Sınıfların mücadelelerinde üstyapı belirli bir özerkliği sahiptir. Ekonomi tüm bu kerteler arasında son kertede belirleyici iken onun belirleyiciliği, neyin ne tarafından belirleneceğinin toplumun ekonomik durumuna koşullandırıldığını bildirir. Althusser'in deyişiyle, son kertenin saati asla tek başına çalmaz (aktaran Elgür: 2008: 6). Böylece özneyi "öldüren", tarihten ereği çıkartarak salt sınıfların varlığından yana felsefi bir tavır takınan Althusser, üstyapının bir epifenomen olarak algılanmasına karşı çıkarak da ekonomizmi yadsımıştır (Althusser, 1989: 8).

Althusser'in öğrencisi Étienne Balibar[18]'ın da benzer bir pozisyonda olduğu görülür. Balibar, Ortodoks Marksizmden uzaklaşırken sınıf mücadelesini, üretimin toplumsallaşması ile emek gücünün parçalara ayrılması arasındaki daha ileriye götürülemez çelişkinin "çözüm süreci uygulayıcısı" olarak görmektedir (Balibar, 1996: 126). Yapısalcılığın baskınlığı ve öznenin iradi açıdan özerkliğinin ortadan kaldırılarak, onun maddi ideolojik pratiklerin taşıyıcısı konumuna getirilmesi yapısalcı ekolün özne-yapı dilemmasındaki konumlanışını göstermektedir.

Özellikle Althusser'in felsefi tavır alışıyla başlayarak yapısalcı hat boyunca hakim olan ve bilginin teorik çalışmayla elde edilebileceğine dair yaklaşımda yapının kendisinin kavramsal mı yahut nesnel mi olduğuna dair bir ikilem beliriyor görünmektedir. Özuğurlu'ya göre yapı, kavramsal bir soyutlamaya sabitlenemez. Kuramsalcı bir metodolojik hataya sebebiyet verebilecek bu görüşün aksine yapı, nesnel bir gerçekliktir. Yapı nesnel bir gerçeklik olarak bilgisini bütünüyle görüngüde de barındırmaz. Aksi halde bu kez de ampirik bir hataya mahal verilecektir. Yapı, nesnel bir gerçeklik olmakla birlikte "bilgisi ancak kavramsal olarak deşifre edilebilir…" (Özuğurlu, 2008: 35-36). Böylece yapının insan zihninin bir ürünü olmamakla birlikte ona tamamen de dışsal olmayan bir nesnel gerçeklik olduğu belirtilmiş olur. Yine aynı nesnellik, teorik olarak deşifre edilebilirken kuramsal soyutlamanın ürünü olan bilginin de insana dışsal olduğu söylenemez (Özuğurlu, 2008: 36). Böylece ampirik nesnelliği bütünüyle kuramsal olanın lehine lağvetmiş ve yapının dolaysız belirlemesiyle kaderci bir pozisyona alan açan (Althusser'ci "öznenin ölümü") bakış açısı yadsınarak eyleyen öznenin iradi özerkliği ve kuramsal bilgi yordamıyla yapıya dair soyutlamanın kendisi de birlikte değerlendirilmiş olmaktadır.

[18] Balibar'ın üzerindeki Althusser etkisi, hayatının her döneminde görülür. "Althusser İçin Yazılar" da, düşünürün ölümünün ardından derlediği dört makaleyi okuyucuya sunar. Althusser'e yüksek sesle ve herkesin önünde veda etmek gerektiğini belirtir.

Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

Emeğin Sosyal Tarihi / "Süreç"te ve "İlişki"de Sınıflar

Tarihselcilik ve yapısalcılığın muhtevasına genel olarak değinildikten sonra sosyal emek tarihçilerinin sınıf anlayışına[19] ve özellikle "kendinde" ve "kendi için" sınıf dikotomisine alternatif olarak "mücadelede" *(class in struggle)*[20] sınıf kavrayışına değinilerek bu bölümdeki tartışma sonlandırılabilir. Genellikle sınıf ve sınıf mücadelesi tarihsel akış içinde konumlandırıldığında, tarihselci ve yapısalcı hattın dışından "konuşan" bir sınıf analizi ortaya çıkar. Bu anlamda ilkin, emeğin sosyal tarihine temel katkıyı yapan E.P. Thompson'a değinmek gerekmektedir.

Thompson, sınıfı bir ilişki örüntüsü ve süreç içerisinde kendi kendini oluşturan biçimiyle kavramaktadır. Sınıf, belirli türden ortak davranış kalıpları, kültürel paydaşlık, benzer edebi, kültürel ve sanatsal yapıtlarına olan ilgi, beğenilerdeki ve aynı anlam dünyasına atıf yapan şablonlardaki ortaklık gibi öğelerde tecessüm etmekte, daha ziyade "oluşmaktadır".[21] Bu oluşum, Thompson'a göre birbirinden kopuk benzerlikler olarak görülen şeylerin süreç içerisinde birbirleriyle kurdukları rezonansın sürekli olarak arttığı ve her birini diğerine yakınlaştıran bir kaynaşmayı, homojeniteyi içermektedir. Böylesi bir sınıf tanımı ise emek tarihinin sosyolojik bir anlatısıdır. Thompson, feodal yapının tasfiyesiyle İngiltere'de 15. ve 16. yüzyıllarda (manifaktürden makineli büyük sanayiye geçişi de kapsayan zaman dilimi) ve ardından gelen süreç boyunca İngiliz işçi sınıfının muhafazakârlığının (dinsel aidiyetleri ve kırsal kültürünün) şehir merkezlerinde artık eski yaşantısına geri döndürülemez biçimde değişime ve çalışma habitusuna maruz kaldıkça nasıl dönüşüme uğradığını, muhafazakâr değerlerin yerini nasıl sınıflaşmaya bıraktığını ve sınıf aidiyetinin nasıl oluştuğunu göstermektedir. Thompson'ın "oluşum" kelimesini kullanması da bu bağlamda rastgele değil, tercih açısından dikkat çekicidir. Zanaatkârlar, dokumacılar, manevi mekanizmanın dönüştürme gücü ve tüm bunların sınıf oluşumuna etkileri gibi pek çok pasajda Thompson'ın altını çizdiği süreç vurgusu ve ilişki örüntüsü olarak sınıf kavrayışı ön plana çıkmaktadır.

Kendi ifadesiyle:

[19] Bilhassa E.P. Thompson'a ait "İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu" çalışmasına başvuracağım.
[20] Przeworski'nin kavramlaştırması, geç dönemiyle Poulantzas'ın, siyaset sosyolojisinin menziline de yerleşen, devleti stratejik bir savaş meydanı, bir tür yoğunlaşma olarak gören ilişkiselci devlet kuramında da görülür.
[21] Özuğurlu (2008), sınıfın oluşumunda "deneyim" vurgusunu öne çıkarıyor. Deneyimi, teori ile ampirisizm ve tarihsel sınıf araştırmaları arasındaki bağı güçlendiren bir kavram olarak ele alıyor (s. 43).

> (…) Kuşkusuz sorun, bireyin o "toplumsal rolü" nasıl edindiği ve belirli bir toplumsal örgütlenmenin (mülkiyet hakları ve otorite yapısıyla) nasıl oluştuğudur. Ve bunlar tarihsel sorunlardır. Ve biz tarihi belirli bir anda durdurursak, ortada sınıflar kalmaz; yalnızca çok değişik deneyimleriyle çok sayıda insan kalır. Ama biz bu insanları toplumsal değişim içinde yeterince izlersek, ilişkilerinde, düşüncelerinde ve kurumlarında düzenlilik görürüz. Sınıf, insanların kendi tarihlerini yaşarken kendilerinin tanımladığı bir şeydir ve sonuçta sınıfın nihai tanımlaması da budur (Thompson, 2004: 41-42).

Böylece Thompson'ın deneyim ile oluşan "süreçte ve ilişkide sınıf" kavramsallaştırmasıyla, çubuğu başka bir yönden, sosyolojik ağırlığa doğru büktüğü görülebilmektedir. Sınıf analizlerinde emeğin sosyal tarihini yapan Thompson'ın "kendinde" ve "kendi için" tanımlamalarının dışında durduğu rahatlıkla söylenebilir. Benzer bir dışsal duruş, Adam Przeworski'de görülebilir. Przeworski, sınıfla ilgili yaklaşımında "mücadelede sınıf" kavrayışını öne sürer. Sınıf formülasyonu, "kendinde" ve "kendi için" ayrımından farklı olarak ekonomik, siyasal ve ideolojik kertelerin eş zamanlı nesnel koşulları tarafından oluşturulmuş yapının yansımasıdır. Przeworski'nin sınıf analizi, somut tarihsel aktörler arasındaki mücadelelerin toplumsal gelişim ile bağlantılı olduğu bir analiz formudur. Böylesi aktörler ne tamamiyle benzersiz *(unique)* nesnel koşullar tarafından belirlenen; ne ekonomik, ideolojik, siyasal koşulların bütünü tarafından belirlenen aktörler olarak ortaya çıkmazlar. Tarihin tikel bir anındaki mücadele içinde kolektifleşen aktörler olarak ortaya çıkarlar. Sınıf formasyonu tam olarak bu mücadelenin yansımasıdır. Bu bakış açısına göre sınıf analizi, salt üretim sisteminde yer alma ile sınırlandırılamaz. Kapitalist gelişmenin zorunlu sonucu olarak toplumsal anlamda gerekli emek gücü ve üretim istihdamı tam anlamıyla oluşturulamamaktadır. "Artık emek gücü" *(surplus labour power)* çeşitli sayıda farklı form içerisinde toplumsal olarak organize edilir. İşte sınıfın kendisi tam da bu mücadelenin içerisinde, artı emeğin toplumsal organizasyonundaki mücadele dahilinde oluşur. Toplumsal organizasyonun tüm bu formları da birikim süreci tarafından değil; doğrudan sınıf mücadelesi tarafından belirlenir. Bu açıdan bir sınıfa dahil olan işçilerin sınıfsal bağlamıyla oluşum süreci, artı emeğin organizasyonu süreci ile ayrılmaz bir şekilde birleşmiştir. Sonuç olarak sınıfın belirli sayıda alternatif organizasyonu, tarihin tikel an(lar)ında mümkündür ve sınıf kavramı mücadelenin somutlaştığı bu tikelliklerde kurulur (Przeworski, 2012: 47). Przeworski'ye göre ekonomik, politik ve ideolojik koşullar ortak biçimde mücadele alanını inşâ eder. Bu mücadele alanı, sınıfların organizasyonu, dağılımı ya da yeniden organizasyonu üzerinde etkiye sahiptir. Başka bir ifadeyle sınıflar, eşzamanlı olarak ekonomik, politik, ideolojik nesnel

koşullar tarafından yapılandırılmış mücadelelerin etkileri olarak görülmelidir (Przeworski, 1985: 47).

Sınıf literatürünün bu çalışma açısından sınırlı ve genel bir panoraması böylece serimlenmiştir. Buraya değin yürütülen sınıf tartışmasında Poulantzas'a hiç değinilmedi. Kapitalist "göreli özerk devlet tipolojisi"nden faşizme dair kuramsal tasarımına kadar bir anlamda Marksizmin görece zayıf karnı olan devlet kuramlarına yönelik teorik çalışmalar üreten Poulantzas'ın sınıfa dair de yenilik arz eden tasnifleri mevcuttur. Gerçekten de Poulantzas, literatürü karşısına almak pahasına sınıf analizinde yeni bir açımlama sergilemiştir. Sınıfı tartışırken, onun "geleneksel küçük burjuvazi", "yeni küçük burjuvazi", "kafa/kol emeği" gibi ayrımlarıyla kendi öznel teorik çalışmalarında sistemleştirdiği sınıf analizine değinmek gerekmektedir. Bu noktada Poulantzas'ın bir anlamda ilk hareket ettiricisi veya kalkış noktası olarak beliren teorik uğrak "üretken emek" olarak işaretlenebilir. Üretken emeğe geçmeden önce Poulantzas'ın henüz yapısalcı hat içinden incelediği devlet, toplumsal formasyon ve sınıflar üzerine düşüncelerine yer verilecek, ardından emeğin üretkenliği hususunda tartışmaya iktisat ağırlıklı bir perspektif kazandıracaktır.

2. YAPISALCI BAKİYE VE ERKEN DÖNEM POULANTZAS'TA DEVLET, TOPLUMSAL FORMASYON VE SINIFLAR

Poulantzas'ın teorik mülahazası, en temelde Ortodoks Marksizmdeki araçsalcı devlet yaklaşımının ve ekonomizmin eleştirisi üzerinden yükselir. Daha önce de belirtildiği üzere bu çalışmada Poulantzas'ın ilişkisel devlet yaklaşımı paranteze alınmıştır ve henüz yapısalcı mirasın izindeki Poulantzas incelemesinde Althussergil etkiler ve Neo-Gramscici siyaset teorisi doğrultusunda politik kerteyi kuramsallaştırma gayreti görülür (Jessop, 2002: 466). Poulantzas bu dönemde Althusser etkisindedir ve Althusser'in, Hegelian kapalı devre diyalektiğe dönük eleştirisi Poulantzas için de belirleyici bir meydan okumadır. Althusser, Hegelci tinsel/içsel çelişkinin, tek bir tözün tüm toplumsal formasyonun görüngüsü mahiyeti kazandığını ve Hegel diyalektiğinin, tali çelişkilerin de etkili olduğu daha karmaşık ve özgül bir diyalektik düşünce sunmadığını öne sürer. *"Marx İçin"* de Marksist bütünlüğün karikatürize edilmesine karşı çıkan Althusser, yalnızca kendine referans veren monist/tekçi bir töz anlayışının özne olarak koyutlandığı Hegelian basit çelişkinin karşısına, başat çelişkili eklemlenmiş karmaşık bütünün birliğini çıkarır (Althusser, 2002: 151). Maddeci diyalektiğin "bütün" kavrayışı, özerk düzey ve kertelerden oluşmaktadır. Fakat ayakları üstüne oturtulan Hegel'de geist/tin/idea Ortodoks Marksizmde giderek salt ekonomi ile karşılanmıştır (Savran, 1987: 169; Demir & Göymen, 2017: 38).

Bu tür bir ekonomizm, siyasetin özgül ağırlığını yok ettiği için Marksizm'e kök salan kapsamlı devlet kuramının eksikliği sorunu, Poulantzas'ı öncelikle kapitalist devleti incelemeye yöneltir. Kapitalist devlet, sınıflara bölünmüş toplumsal formasyonda tutunumu sağlarken, iktidar bloğu içerisindeki çatlakları da bir harç gibi yamar ve sunduğu nesnel işlevle toplumun rızasını devşirir (Jessop, 1982: 155-159). Poulantzas'a göre, kapitalist devletin kendini halk devleti olarak, kapitalist sınıf(lar)ın çıkarlarını da halkın genel çıkarı olarak sunmasının ilk yolu hukuktur. Hukuk, hak sahibi bireylere eşit uzaklıkta dışsal ve tarafsız bir devlet düşüncesinin salgılanması yoluyla hem sınıfsal bakışı bulanıklaştırır hem de sınıf mobilizasyonunu, örgütlülüğü ve organizasyonu paralize eder. İkincil olarak kapitalist devlet, yurttaşlık bağıyla bağladığı toplum üyelerini ulus ideali ekseninde birleştirerek sınıflarından yalıtır. Böylece varlığını tüm çıkarların üzerinde "genel çıkar" ın temsilcisi olarak sunar. Tüm üyelerine eşit uzaklıkta bir açıyla mevzilenmiş rasyonel/yasal bir idare biçiminde kendi imgesini sunan kapitalist devletin, esas niteliğini maskeleme icrâsı "yalıtım etkisi" olarak adlandırılır. Yalıtım etkisi halk kitlelerinin bölünmesi, yalıtılması ve bireyselleştirilmesi sayesinde işler (Poulantzas, 1973: 216-350; Tüzen, 2009: 600-601; Poulantzas, 2000: 66).

Kapitalist devletin diğer karakteristik özelliği, iktidar bloğundaki konfigürasyonu sağlamasıdır. Kapitalist devlet, iktidar bloğundaki uzlaşma ve çatışmalara göre kendini sürekli yeniden üretir ve yeni işlevler kazanır. Devlet yönetimini elinde bulunduran yönetici sınıf ile sınıf kompozisyonunun düzeninde başı çeken hegemonik sınıf arasındaki ilişkileri düzenler.[22] Kimi zaman bu sınıflar uzlaşır veya çatışırlar. Kapitalist devlet, sınıfların hem kendi aralarında hem de tâbi sınıflarla olan ilişkilerini düzene sokar. Kimi zaman iktidar bloğunun uzun vadeli toplumsal sınıf çıkarları için siyasal çıkarlar gözden çıkarılır. "Kapitalist devlet, kapitalist sınıfın çıkarlarına en iyi şekilde, sadece bu sınıfın üyeleri doğrudan devlet aygıtı içerisinde yer almadıklarında, başka bir deyişle yönetici sınıf, siyasal açıdan yönetici sınıf konumunda olmadığında hizmet eder" (aktaran Tüzen, 2009: 587).

[22] Poulantzas'ın hakim sınıf kompozisyonunu en detaylı olarak Metin Çulhaoğlu, *Bin Yıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu* kitabında tanımlamaktadır. Çulhaoğlu'na göre, Poulantzas'ın kuramında, hakim sınıf(lar), bir sınıf ittifakını ya da bloğu ifade eder. Bir toplumsal formasyonda burjuvazi ve büyük toprak sahipliği hakim sınıfı oluştururken, bu sınıf içinde önderliği üstlenen sınıf egemen *(hegemonic)* sınıftır. Yine bu sınıf ittifakının siyasal alandaki temsilcisi yönetici *(ruling)* sınıf, devlet aygıtındaki yüksek personeller ise hükümran *(governing)* sınıf olarak adlandırılır (Çulhaoğlu, 1997: 201).

Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

Egemen sınıf ittifakının kendi arasındaki ilişkiler çelişkilidir ve Poulantzas'ın Bonapartizm[23] kavramı, iktidar bloğundaki sınıf çelişkilerinin onulmaz bir dengede yıkıcılaştığı bir uğrakta, kapitalist "göreli özerk" devletin artan baskınlığını ifade eder (Poulantzas, 1973: 231-234; Bridges, 1999: 478).

Toplumsal Formasyon ve Düzeyler

Poulantzas, Markizmin geleneksel politik ve felsefi tanımlarına şerhler koyarak toplumsal yapının iktisadi, politik ve ideolojik düzeylerinin iç içe geçmiş katmanlarının bütüncül belirlenimlerinin sonucunda şekil aldıklarını ifade etmektedir. Althusser gibi Poulantzas da toplumsal formasyonda politika ve ideolojinin, ekonomik düzey karşısında görece özgül olduğunu, her ne kadar kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğu toplumlarda ekonominin "son kertede" belirleyiciliğini vurgulasa da; politik, ideolojik ve ekonomik düzeylerin bütün yapıyı oluşturan içtimai katmanlar olarak, karmaşık bir yapısal bütünlükle sınıfların oluşumunu belirlediklerini öne sürmektedir. Böylece tüm yapısal kerteler (politik, ideolojik, ekonomik) total şekilde belirlenimin özerk düzeyleri olarak işlev görürler (İnsel, 1979: 40). Althusser açısından yapı, çelişkili görünse de "öznesiz ve ereksiz bir süreç" olan tarihin öznesi gibi görünür (Althusser, 1987: 79-80). Althusser, insanın kendisini özne olarak görmesini ise devletin ideolojik aygıtlarının seslenişi ile maddi biçimde gerçekleşen bir yanılsama olarak görür (Althusser, 2000: 64).

[23] Burada hemen belirtilmeli ki Poulantzas, kapitalist devlet biçiminin olağanüstü rejimlerini Bonapartizm, askeri diktatörlük ve faşizm olarak sınıflandırır. Bonapartizm, otoriter kişi kültü öncülüğünde devletin sınıflar karşısında en özerk durumunu kasteder. Diğer olağanüstü rejim olan askeri diktatörlük, Poulantzas'a göre Yunanistan, Portekiz ve İspanya örneklerinde, bu ülkelerin ilkel sermaye birikimini gerçekleştirmiş olmalarına rağmen yerli sermaye birikimini gerçekleştirememiş olmalarıyla açıklanır. Bu noktada emperyalist sistemde az gelişmiş ülkeler, yerli sermaye birikimini gerçekleştiremedikleri için emperyalist metropollerle bağımlılık ilişkisi içindedirler. Bağımlılık ilişkisi, iktidar bloğu içindeki güç ilişkilerini sarsar ve bir süre sonra iktidar bloğu dışındaki tabî sınıfların olağanüstü devlet rejimleriyle denetlenmesini gerektirir. Askeri diktatörlükler, işte bu iktidar bloğu içindeki sınıf kompozisyonunun hegemonyasını kuramamasını takiben, blok içerisinde Amerikan çıkarlarının savunucusu komprador burjuvazinin hegemonyasını ifade eder. Görüleceği üzere bu rejim yalnızca, az gelişmişlik örneği üzerinden değil, kendi içinde sınıf ilişkileri üzerinden de açıklanır (Bank, 2010: 337-341). Faşizm ise Marx'ın, sınıfların dengelenmesinden doğan Bonapartizm'i gibi genellenemeyecek ve emperyalizme de sabitlenemeyecek çok daha özgül bir rejimdir. Poulantzas açısından faşist bir rejim, kurumsal çözülme ile gelen özgül siyasal bunalım koşullarında ortaya çıkar. İktidar bloğu içindeki hegemonik sınıfın hegemonyasının çökmesi, yeni bir sınıf konfigürasyonu ihtiyacı yaratır. İktidar bloğundaki bunalıma bir de siyasal bunalım, orta sınıf mobilizasyonuna dayalı faşist bir örgütlenme ve faşist partinin, devletin yüksek bürokrasi aygıtlarındaki hakimiyeti eklenir. Nihayetinde faşizm, iktidar bloğu içindeki çöken hegemonyaya karşı, bir sınıf fraksiyonunun siyasal hegemonyası sürecidir (Bank, 2010: 27, 280-282). Bkz. Poulantzas (1980).

Benzer şekilde erken dönem kuramsal çalışmalarında yapıyı ve yapısal ilişkileri öne çıkaran Poulantzas'a göre de tarihin itici gücü ve devindirici itkisi, yalnızca iki sınıf arasında kesifleşmiş çelişkinin ve ekonomik düzeyin dışında, özünde çelişki mevcut kalmak koşuluyla yapı içindeki farklı kertelerin karşılıklı ve bütüncül belirlenimleri sürecinin sonucunda şekillenen sınıflar ve toplumsal formasyonun biçimlenişidir. Bu noktada Poulantzas, "başat etken" ve "belirleyici etken" olarak tanımladığı iki etkeni sırasıyla siyasal ve iktisadi etkenler olarak niteler. Herhangi bir tarihsellikte ve toplumsallıkta farklılaşması mümkün olmakla beraber genel anlamda siyasal kerte başat etken, iktisadi kerte ise belirleyici ve hatta son kertede belirleyici etken olarak konumlanmıştır (Bozçalı, 2006: 205-206). Bu açıdan tekelci kapitalizm ölçeğinde ağırlık giderek ekonomiden siyasete doğru kaymıştır (Poulantzas, 1975: 101). Esasen buradaki vurgu rekabetçi kapitalizm döneminde iktisadi etkenin, tekelci kapitalizm döneminde ise siyasetin/devletin başat etken olduğu yönündedir.

Başat etken faktörünün ve toplumsal dinamiklerin ağırlık merkezinin devlet olgusuna kaydığı tarihsel uğrakta Poulantzas, devleti tekelci kapitalizmin basit bir fraksiyonu olarak gören yaklaşımları karşısına alarak, devletin esasında sermayenin birçok fraksiyonundan oluşan ittifak (iktidar) bloğu içerisinde mevzilendiğini belirtmektedir. Devlet, sermayenin çıkarlarını örtülü şekilde yürütmek gibi tekdüze bir misyona indirgenemez; o daha çok, sermayenin fraksiyonları arasındaki hareketi ve uyumu sistemleştirir, çatışmaları önler ve onları organize eder (Koşar, 2017a: 61). Böylelikle göreli özek devlet kavrayışı, üst yapının bileşenlerinden politik düzeye iktisadi düzey karşısından alan açar. Poulantzas açısından politik düzeyin etkililiğinin, sınıfsal bir karşılığı da bulunmaktadır. Nitekim düşünür açısından sınıflar, bir yandan emeğin üretkenliği mefhumu, diğer yandan ise toplumsal formasyondaki politik ve ideolojik düzeylerin etkisi dolayımıyla tanımlanır.

İktisadi Bir Müdahale: Poulantzas'ın Üretken/Üretken Olmayan Emek Nosyonu ve Sınıf Analizi

Poulantzas üzerine yürütülecek bir sınıf tartışmasında en önemli uğraklardan biri, düşünürün sınıf oluşumuna dair iktisadi analizidir. Sınıf oluşumunu nitelerken Poulantzas, üretken ve üretken olmayan emek kavramlarını birbirinden ayırarak kategorize eder. Üretken emek kavramı Klasik Ekonomi Politikçiler ve burjuva iktisadı tarafından işlenmekle birlikte Marksist iktisat tarafından geliştirilmiş ve kapitalizme karşı güçlü bir kavramsal cephaneliğe dönüştürülmüştür.

Marx'ın *Artı Değer Teorileri* (ADT) yapıtında tartışılan üretken emek nosyonu, genel[24] olarak üretken emekten ziyade kapitalist üretim ilişkileri çağında "Yalnızca sermaye üreten ücretli emek" olarak tanımlanır (1998: 141-142). Sermayenin, sermaye üretmek için istihdam ettiği emek üretken emektir. Aksi durumda kullanım değeri üretmek için istihdam edilen emek ne üretkendir ne de kapitalizmin üretim ilişkilerinde var olabilir. Kapitalizm için kullanım değeri değil, değişim değeri önemlidir (Karahanoğulları, 2008: 122).

> Bir kapitalist olarak kapitalist için emek-gücünün kullanım-değeri, onun fiili kullanım-değerinden, bu özel somut emeğin yararlılığından –yani iplikçi emeği, dokumacı emeği, vb. olmasında değildir. O, bu emeğin ürününün bir kullanım-değeri oluşuyla ne kadar ilgileniyorsa, bu emeğin kullanım değeriyle de ancak o kadar ilgilidir; çünkü kapitalist için ürün (...) bir metadır, bir tüketim maddesi değildir. Metada onu ilgilendiren şey, ödediğinden daha fazla değişim değerinin yer almış olmasıdır; ve bu nedenle, onun açısından, emeğin kullanım değeri, ücret olarak ödediği emek-zamanını daha fazla miktarda geri alıyor olmasındadır (Marx, 1998: 146).

Görüleceği üzere emeğin üretken sayılabilmesi için sermaye sürecine sokulmuş ücretli emek[25] ilişkisinin gerçekleşmesi gerekmektedir (Karahanoğulları, 2008: 123). Bu tasarımda Marx için üretken emeği ortaya çıkaran unsur yalnızca meta üretmesi değil, değişim değeri olarak meta üretmesi yani sermaye için kâr üretmesidir.

Poulantzas'a göre ise (2013), üretken emeğin tanımında salt olarak gözetilmesi gereken temel ölçüt, içerisinde artı değerin cisimleştiği bir meta

[24] Üretken emekten söz edilirken Marksist yaklaşım temel alınmaktadır. Marksizm'e göre üretken emek kapitalist toplumsal safhaya özgüdür, dolayısıyla emek, değişim değeri üretmediği sürece üretken olarak çağrılamaz. Burjuva iktisadı ise genel olarak her emeği üretken var sayar, bu onun liberal bireyciliği ve *"homo economicus"* tasarımıyla doğrudan bağlantılıdır. Marx şöyle der: "Yalnızca, kapitalist üretim biçimini kesin biçim olarak –ve dolayısıyla, sonsuza dek doğal üretim biçimi olarak- gören burjuva darkafalılığı, sermaye açısından üretken emek nedir sorusunu, genelde hangi emeğin üretken olduğu ya da üretken emeğin genel olarak ne olduğu sorusuyla karıştırır; ve sonuçta, herhangi bir şey üreten, herhangi bir sonuç yaratan emeğin bu gerçek çerçevesinde üretken olduğu yanıtını vererek ne kadar akıllı olduğunu düşünür" (Marx, 1998: 368). Marx, palto üreten terzi örneği ile son noktayı koyar. İlkinde bir işletmede istihdam edilerek sermaye adına palto üreten, ikinci olarak ise eve özel bir siparişle palto üreten iki terziyi düşünmemizi ister ve ekler: "Palto paltodur (...) Ama birinci durumda terzi işçi, yalnızca bir palto üretmez, sermaye üretir; dolayısıyla kâr da üretir; kapitalist olarak ustasını, ücretli-işçi olarak kendisini üretir" (Marx, 1998: 280). İkinci durumdaysa değişim değerine hasredilmiş üretken bir emek değil, kullanım değeri yaratan üretken olmayan bir emek icrâ edilmiştir. Ezcümle bir emeğin üretken sayılması için değişim değeri, sermaye ve ücretli işçiyi yeniden üretmesi gerekmektedir.

[25] Görüleceği üzere Marx'ın üretken emeği tartışırken değişim değerini ve sömürü nosyonunu ön planda tutmayı hiçbir zaman bırakmadığı unutulmamalıdır.

üretimi biçiminde kendini ortaya koymasıdır. Bunun dışında ticaret, reklam ajansları, hizmet sektörü, finans sektörü (bankalar) vs. üretken emekçiler barındıran iş alanları olarak sınıflandırılamazlar. Bunun sebebi ise bu mesleki sektörlerdeki emekçilerin yalnızca dolaşım alanına dahil olmaları, artı değer üretmeyip artı değerin üretim sürecine katkı sağlamakla sınırlı kalmalarıdır (Poulantzas, 2013: 270-271). Hatta tüm bu alanların dışında kalan emekçi sınıfları da kafa/kol emekçileri olarak birbirinden ayırır. Zihinsel emeğe koşulmuş işçileri üretken olmayan emek kategorisinde tasnif eder.

Ne var ki bu yaklaşım, yukardaki pasajlarda teorik boyutu açıklandığı üzere Marksizm açısından yöntem bilimsel bir hata içermektedir. İlk olarak emeğin üretken olabilmesi için yalnızca sınai üretime yönlendirilmiş olması yegâne ve nesnel ölçüt olamaz. Bir hizmetçi, hizmetçilik edimini ve emeğini, yalnızca ev sahibiyle anlaşması sonucu, başkası için kiraya vermeden belirli bir ücret karşılığında gerçekleştiriyorsa artık değer üretmez. Ancak aynı hizmetçi, hizmet sektöründe bir firmada çalışırken firma adına emeğini kiraya veriyor ve kendi emek gücünün kullanım değerinden fazlasını patronunun sermayesini büyütmek adına sürece koşuyorsa artık değer üretir. Verilen örnekte hizmetçi "meta" biçiminde artık değerin soğurulduğu bir sınai üretim ilişkisi içerisinde değildir, ne var ki o, "hizmet" biçiminde artık değer üreten bir sömürü ilişkisinin içerisindedir. Marx'ın kullandığı analoji bu noktada verimli olacaktır. Bir şarkıcı, şarkı söylerken bir işçidir. Fakat şarkısını para karşılığında mübadeleye soktuğu oranda ücretli bir emekçi olur. Aynı şarkıcı, şarkısını bu kez bir girişimcinin yanında onun sermayesini genişletmek uğruna söylediğinde, yani ses sanatını özünde başkasının sermayesini büyütmek amacıyla icrâ ettiğinde artık değer üreten, tam anlamıyla üretken bir işçi olur. Çünkü o andan itibaren doğrudan sermaye üretir (Marx, 2008b: 112).[26]

Poulantzas "sömürü" nosyonundan hareket etmeyerek problem barındıran bir çıkarıma yol açmış görünmektedir. Böylelikle, üretken olmayan emeğe sürülmüş kafa emekçilerini, finans ve hizmet sektörü gibi sektörlerde çalışan binlerce emekçiyi yeni küçük burjuvazi olarak nitelendirirken de "artık değer" üretme fikri, söz konusu temel sorunu oluşturmuştur. Oysa Marx, üretken emeğin oluşum koşullarını çok kapsamlı olarak sıralamaktadır. Emeğin üretken olabilmesi için değişim değeri yani meta üretmesi gerekmektedir. Meta üreten emek gücünün kendi değerinden fazlasını üretecek biçimde istihdam edilmesi

[26] Esas olarak Marx, yapıtlarında üretken emeği olumlayan bir tavır da sergilememektedir. Ona göre üretken emek, bir insani kullanım ya da toplumsal fayda şeklinde tecessüm eden nitelikler barındırmaz. Üretken emeğin işlevi sermayedarın zenginliğini genişletme işlevidir. Bu yönüyle üretken emekçi olmak bir talihten çok bir talihsizliktir (Marx, 2000: 484).

(yani kiraya verilmesi) gerekmekte, üstelik bu istihdam edilme sürecinin sermayenin genişletilmesi adına yapılması gerekmektedir. İşte tüm bu değerlendirmeler, üretken emek/üretken olmayan emek kavramsallaştırmasının temel çerçevesini oluşturmaktadır. Bu çerçeve, sınıfsal tanımlamaların da başat faktörü olarak belirir. Bu bağlamda üretken emek tartışmasının tek bir analize (meta üretimine koşulmuş kol emeği) dolayımlanarak tesis edilmesi, üretken emek kavramsallaştırmasındaki diğer düzeylere yeterince ağırlık vermeyerek sorunlu bir anlayışa yol açmaktadır. Poulantzas'ın üretken emek okumasına dayanarak temellenen sınıf tartışması da böylece sorunlu biçimde "iliklenmiş" olur. Söz konusu sorunlar kendini işçi sınıfı, orta sınıf ve küçük burjuvazi kritiğinde net olarak gösterir.

Poulantzas, teorik ajandasının doğal bir sonucu olarak işçi sınıfını da yalnızca üretken sanayi işçileriyle sınırlandırmıştır. Esasen Poulantzas'ın bu yöneliminin sebebinin, üretken olmayan emek ayrımının oluşturduğu ekonomik kertenin dışındaki ideolojik-politik düzeyin de analize dahil edilmesi olduğu görülmektedir (Koşar, 2017b: 67). Böylece, ekonomizme karşı mücadele olarak gördüğü kuramsal matrisini oluştururken sınıf oluşumlarındaki üretim ilişkilerinin determinasyonu düzeyini "son kerteye" ertelemiş ve ideolojik-politik düzeylere alan açmıştır. Dolayısıyla sınıflar, son kertede ekonominin baskın unsur olarak belirleyiciliği içkin kalmak kaidesiyle ideolojik, politik, ekonomik düzeylerin totalitesi tarafından belirlenirler. Bu tür özgül belirlenim, Hegelci tözselliğe anıştırma gibi duran özcü belirlenimin dışında yer alarak farklı kertelerin toplumsal formasyondaki karmaşık belirlenimlerini öne çıkaran yapısalcı teorinin izleğini takip etmiştir (Koşar, 2017b: 63-64).

> Sınıfların oluşumu yalnızca ekonomik düzeye denk düşmez, bir üretim tarzının ya da toplumsal formasyonun düzeylerinin tümünün yarattığı bir etkiye dayanır. Yargıların ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerde örgütlenmesi, toplumsal ilişkilere, ekonomik, politik ve ideolojik sınıf pratiğine ve çeşitli sınıf pratiklerinin 'mücadelesi'ne yansır. (Poulantzas, 2014: 76).

Poulantzas için yapı denilen nosyon, sınıflar arasında sürekli devam eden ilişkilerin bir bütünü olarak tasvir edilirken (Koşar, 2017b: 64), bu yapılar içerisinde edimsel olarak var olan özne, soyut ve "kendinden menkûl" olarak var değildir. Tüm bu süreç yapısal ilişkinin bütüncül belirleniminden oluşur. Bu noktada bahsedildiği gibi sınıflar yapıyı oluşturan öğelerdir. Ancak Poulantzas, sınıf kompozisyonunda da ekonomik kerteye indirgenemeyecek ilişkilerin ideolojik ve politik boyutlarını ele alabilmek için sınıfların içeriğini betimleyen ayrımları "emek" üzerinden kategorize eder. Üretken ve üretken olmayan emek

kategorileri bu noktada ara sınıflar[27] kritiğini sorunlu bir hattâ çeker. Başka bir deyişle Poulantzas, ekonomik kerteden ideolojik ve politik kertelere göreli olarak alan açan teorik tutumunda iktisadi açıdan üretim ilişkilerindeki nesnel sınıf pozisyonlarını kendi üretken emek nosyonuna dayalı şerhler doğrultusunda yeniden tasarlamıştır. Nirengi noktasının bu şekilde ideolojik ve politik ölçütlerle yeniden tasarlanması da kaygan ve geçirgen bir sınıf tanımını beraberinde getirmiştir.

Küçük Burjuvazi Tartışmasının Muhtevası ve Nirengi Noktaları

Poulantzas açısından üretken emek kategorisi, işçi sınıfının temel içeriği ve kapsamı olarak beliren ekonomik ölçüt olarak kendini gösterir. Ne var ki böylesi bir ekonomik ölçütte, bu ölçüte dahil olmayan politik ve ideolojik ölçütleri tanımlayabilmek için referans noktasının ne olacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Poulantzas üretken olmayan maaşlı işçilerin sınıfsal niteliğini ortaya koyabilmek için ekonomik bağlamın (üretim ve sömürü ilişkileri) yeterli olmadığını ve toplumsal işbölümünün ideolojik ve politik öğelerinin her daim kavramsallaştırılabilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Koşar, 2017b).

Öncelikle politik ve ideolojik ölçütlerin pozisyonunu kavrayabilmek için emeğin sınıfsal pozisyonunun farkları belirlenerek işe başlanabilir. Bu bağlamda yönetici ve denetçi emeği ortaya çıkmaktadır. Maddi meta üretimindeki kol emeğinin sömürüsüne benzemekle birlikte denetçi emeği, sermaye adına işçi sınıfını denetler ve işçi sınıfı üzerinde politik bir tahakküm uygular. Diğer bir ifadeyle bir yönden işçi sınıfı gibi bir sömürü ilişkisine tabii iken diğer taraftan işçi sınıfına siyasi bir tahakküm uygulayan mekanizmanın araçsal bir yönünü oluşturur. Bu dilemmayı Poulantzas, içeriği derinleştirerek çözmeye çalışmıştır. Genel anlamda emeğin teknik işbölümü ile sosyal işbölümü arasındaki farka dikkat çeker. Teknik işbölümü, üretimin teknolojik düzeyine tekabül ederken sosyal işbölümü ise üretimin toplumsal örgütlenmesine dayanır. Teknik işbölümünün sosyal işbölümü üzerinde, yani üretimin teknolojik düzeyinin üretimin toplumsal örgütlenmesi üzerindeki tahakkümü, denetçi ve yönetici emeğin özgül içeriğini oluşturan kategorizasyondur. Nitekim denetçiler, ustabaşılar, kalfalar vb. işçi emeğindeki artı değerin sızdırılmasını sağlayan politik tahakkümün aracı haline gelirler. Bu bağlamda emeğin bu özelliğine

[27] Bu noktada belirtmek gerekiyor ki ara sınıflar tartışması oldukça komplikedir. Bu açıdan Erik Olin Wright, literatürde etkin bir yere sahiptir ancak çalışmada Wright'ın sınıf kuramı kapsam dışı bırakılmıştır. Bu durumun sebepleri, Wright'ın önceki çalışmaları ile özellikle John E. Roemer'in sömürü temelli sınıf analizine başvurduğu geç dönem çalışmaları arasında farkların bulunması, sınıf kuramına sürekli yeni katkılar getirmesi ve değişimlere gitmesi, nihai olarak da git gide Werberci bir sınıf analizine yakınsamasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Koşar (2016).

koşut olarak oluşan yeni sınıf, "yeni küçük burjuvazi" şeklinde adlandırılır (Bob, 2014; Wright, 1976: 3-42,8). Yeni küçük burjuvazi, politik tahakkümün uygulanışı ile paralel olarak gelişmiş, onun ürünü olan bir sınıf oluşumuna sahiptir.[28]

Politik ölçütle birlikte Poulantzas'ın diğer ayrımı ideolojik ölçüt olarak şekillenir. Mühendisler, kafa emekçileri, teknikerlerden oluşan sınıfsal kompozisyonda, ideolojik ölçüte dahil edilen sınıf öğeleri, üretim sürecinin bilgisini üretici güçlerden koparak bu teknik bilgiyi gizilleştirirler. Böylelikle sermaye lehine işçi sınıfının itaatinin yeniden üretilmesinin dinamikleri sağlanmış olur. Böylesi bir uzmanlar sınıfı, Poulantzas'ın zihinsel şemasında işçi sınıfına dahil değildir. Sınıfların emek dolayımıyla kurduğu çeşitli örüntüler böylece son uğrağı olan ideolojik ölçütle tamamlanmış olur. İdeolojik ölçüt içerisindeki teknik uzmanlık taşıyan ve bilgiyi üretici sınıftan yalıtarak gizilleştiren mühendis, teknisyen gibi kafa emekçileri, işçi sınıfına dâhil olmamakla beraber üretken emek kategorisinde sayılırlar. Aynı zamanda, ustabaşı ve kalfalar gibi denetçilik unsurunun ön planda olduğu politik ölçekten farklı olarak teknisyen, mühendis gibi uzmanlık niteliği taşıyan kafa emekçileri kategorisi bu kez ideolojik ölçüte tabi olmaktadır. İdeolojik tahakküm uygulayan bu sınıf, tıpkı politik tahakküm uygulayan politik ölçekteki denetçiler gibi yeni küçük burjuvaziye girmektedirler (Burris, 2011: 5-8). Oysa ideolojik ölçeğin unsurları olan teknisyen ve uzman kadrolar üstte belirtildiği üzere artı değer üretmeleri bakımından ekonomik ölçüt baz alınırsa işçi sınıfına tabi olmalıdırlar. Fakat Poulantzas, ideolojik ölçütün başat olduğunu belirterek teknisyen, mühendis ve uzmanları yeni küçük burjuvazi olarak sınıflandırmıştır (Koşar, 2017b: 68).

Poulantzas için en genel tanımıyla küçük burjuvazi, üretken olmayan emek ile küçük toprak sahiplerinden oluşan bir sınıf olarak öne çıkar. Bu hususta kendi sınırlı mülküne sahip, çiftlik sahipleri gibi kendi varlığını yeniden üretecek kadarıyla sınırlı mülkü, temellükünde bulunduran sınıfa eski ya da "geleneksel küçük burjuvazi", üretken olmayan ücretli işçilerden oluşan sınıfa ise "yeni küçük burjuvazi" denmektedir. Poulantzas'ın terminolojisinde bu dikotomik eski ve yeni tanımlamaları, küçük burjuvazinin farklı formları olarak belirse de aynı sınıfsal kompozisyon içerisinde (küçük burjuvazi) tecessüm eder. Bu hususta Poulantzas'ın metodolojik tercihi, küçük burjuvanın sınıf tematiğini politik/ideolojik başat etken ekseninde kurgulamaktadır. Bu kategoriler üretim kertesi açısından farklı niteliklere sahip olsa da (biri ücretli emek diğeri sınırlı

[28] Yeni küçük burjuvazinin politik ölçütün yanı sıra "üretken olmayan emek" kavramı üzerinden iktisaden muhkemleştirildiği akılda tutulmalıdır.

mülk sahibi) ideolojik ve politik faktörler etrafında ortaklaşarak küçük burjuvaziyi oluştururlar. Temel sorun, ekonomik düzeyde farklı pozisyonlara sahip bu eski ve yeni kanadın, politik ve ideolojik düzeyde esasen aynı etkilere sahip olduğunun ileri sürülmesidir (Koşar, 2017b: 70-72). Daha açık bir ifadeyle üretken olmayan ücretli emekçi ile küçük mülk sahibi, üretimsel bağlamda türdeşlik içermiyorken (ekonomik ölçütte bağdaşmıyorlarken) ideolojik ölçütte sırf aynı algılayışa ve bilinç formlarına sahip oldukları vurgulanarak aynı sınıfa tabi tutulmaktadırlar. Poulantzas'a göre, tekelci kapitalizmin özgül konumu gereği bu tür bir yeni küçük burjuva kavramlaştırmasına ihtiyaç duyulmuştur. Poulantzas'a göre üretken olmayan ücretli işçi, emeği bir metada artı değer olarak kristalize olmamış ancak artı emeği doğrudan gasp edilen emekçi (yeni küçük burjuvazi içerisinde denetçi ve uzman örneğindeki gibi), rekabet sistemi içerisinde bulunan küçük mülk sahibi (geleneksel küçük burjuvazi) ile aynı ideolojik saiklere aidiyet duyarak, başka deyişle ideolojik ölçüt esas alınarak küçük burjuvazi kategorisine dahil edilmiştir.

Böylece Poulantzas'ın metodolojik ayrımındaki çıkmaz noktalar daha belirginleşmektedir. Özellikle üretken ve üretken olmayan emek kavramları ekseninde inşa edilen sınıf anlayışı kronik problemler doğurmaktadır. Poulantzas'ın kendi gözlemlerine dayanan bu ideolojik "başat ölçüt" çıkarımı her şeyden önce deneysel ve gözlemsel olarak sınırlı kalmaya mahkûm olması hasebiyle nesnellik kazanmamıştır. Öte yandan ekonominin son kertede belirleyiciliği, geleneksel ve yeni küçük burjuvazinin ekonomik ölçütteki ayrımları ideolojik ölçüt esas alındığı için silinmiştir. Diğer bir ifadeyle ideolojik ölçüt, ekonomik ölçüte tercih edilmiş ve başat unsur olarak işlev görmüştür. Tüm bunlarla birlikte ideolojik düzeyde geleneksel ve yeni unsurların korelasyon kurması ve tekelci kapitalizm içerisinde aynı tür ideolojik öğelere duydukları inanç ve bağlılık açısından ekonomik ölçütteki ayrımlarının göz ardı edilmesi öznel bir pozisyon alış gibi görünmektedir.

Oysa yeni küçük burjuvazi olarak tasnif edilen üretken olmayan ücretli emek kategorisi, ideolojik ve politik olarak statüko karşıtı, aşkın bir nötr devlet inancı bulunmayan, Bonapartist rejimlere, tekelci kapitalizme ve toplumsal ilerlemeciliğe özel tutkusu olmayan; aksine belirli sivil toplum kuruluşları, dernekler, örgütlenmeler yoluyla mevcut ideolojik mekanizmaya karşıt olarak mevzilenen bir bilinç ilişkisi geliştirmiş de olabilir. Keza üretken olmayan bir emekçi olarak doktor veya hizmet sektöründe bir kasiyer, herhangi bir denetçilik ya da üretim sürecinin bilgisine haiz olma türünden teknik bir uzmanlık barındırmamasıyla yeni küçük burjuvazi sınıflandırmasına uymayabilir. Yine bu hizmet sektörü personeli, ideolojik konumu itibariyle küçük mülk sahibi geleneksel küçük burjuvazi ile ortak bir politik-ideolojik pozisyona tutunmuş da

olmayabilir. Bu hususta sınıfın niteliğini üretim perspektifinden ideolojik-politik perspektife kaydırmanın kimi tutarsızlıkları olacağı ortaya çıkmaktadır. Üretken ve üretken olmayan emek biçimlerinde ücretlilik ve sömürü ilişkisi temel faktör olmaya devam ederken, bu iktisadi ilişki biçiminin tâli hale getirilip politik/ideolojik kertenin ön plana çıkarılması her ne kadar farklı bir bakış açısı olsa da teorizasyonun tutunumunu dağıtmaktadır.

Poulantzas'ın Sınıf Analizinin Çıkmazı / Değersizleşme ve Sermayenin Organik Bileşimi

Poulantzas'ın sınıf analizi belirtildiği üzere küçük burjuvazi-işçi sınıfı ayrımının temelini oluşturan üretken/üretken olmayan emek tartışması üzerine detaylandırılmıştır. Bu durumda Poulantzas'ı, 21. yüzyıldaki geçerliliği üzerinden, "değersizleşme" ve "sermayenin organik bileşimi" olgularının sınıf tanımlayışında yarattığı farklılıklar üzerinden değerlendirdiğimizde ortaya çıkacak şablon nedir sorusuna odaklanmak, onun sınıf kritiğinin çıkmazlarını daha net ortaya koyabilmek açısından önemli olacaktır. Gerçekten de her geçen gün artan teknolojik seviye, Poulantzas'ın altını çizdiği uzman, teknisyen gibi bilgi sürecini kontrol ederek yeni küçük burjuvaziye dahil olan bir sınıfın, özellikle 21. yüzyılda kurgulanabilirliğini kuramsal anlamda sorgulamaya açmaktadır. Bu açıdan sermayenin organik bileşimi ve değersizleşme nosyonlarını Marksist iktisattan devralarak Poulantzas'ın sınıf analizinin açmazlarını faş etmek mümkün görünmektedir.

Öncelikle değersizleşme kavramıyla başlanırsa, kavram salt negatif bir kavram değildir. İktisadi bir nosyon olarak değersizleşme, üretim için gerekli emek zamandan yana tasarruf sağlayarak üretim ölçeğini artırırken emek gücünde niceliksel bir azalma sağlar. Bu anlamda arzulanır bir olgudur ve kapitalizme sabit değil, ondan daha evvel de insanoğlunun yaşamında hakim bir nosyon olmuştur. Yalnızca kapitalizmin, değersizleşmedeki oranı tarihte hiç olmadığı kadar yükselttiği söylenebilir. En yalın ifadeyle değersizleşme, üretim için gereken emek zamanın azalmasıdır. Bu durumun altında bilgi, birikim, altyapı ve makinelerin kullanımı yatmaktadır. Bir metanın değeri de emek gücü ile üretimde kullanılan sermayenin metaya taşıdığı değerin bileşiminden oluşmaktadır. Dolayısıyla değersizleşmeyi yaratan olgu, bu bileşim içerisinde canlı insan emeğine karşılık gelen değişken sermayenin oranının azalarak sabit sermayenin oranının yükselmesidir. Böylece insan emeğine ihtiyaç azalmakta, makineleşme, üretimdeki niceliği artırırken canlı emek kullanımını da azaltmaktadır. Bu açıdan değersizleşme eşanlı olarak sermayenin organik bileşiminin artışını beraberinde getirir. (Karahanoğulları, 2012: 207-209). Bir örnekle açıklamak daha aydınlatıcı olacaktır. 100 kişinin 12 ay çalıştığı 100

dönümlük bir buğday tarlasında yıllık 1.000 ton buğdayın hasat edildiğini varsayalım. Makineleşme sonrası traktör, aynı süreci yalnızca bir kişinin 12 aylık emeğini gerektirecek biçimde kökten bir dönüşüme uğratacaktır. Geriye kalan 99 kişinin 12 aylık emeğinden tasarruf edilmiştir (Karahanoğulları, 2012: 218). Makinenin devreye girmesi ile sermayenin organik bileşimi[29] artmıştır. Verilen örnekte görüleceği üzere değersizleşme, üretimdeki verimliliğin artmasını ve sarf edilen canlı emeğin payının azalmasını içerirken sermayenin bileşim oranını artırır. Sürece "değersizleşme" adı verilmesinin anlamı, Marksist emek değer kuramına göre bir metanın değerini belirleyenin, içerdiği emek zaman miktarı olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, emek-değer kuramına göre bir üretim sürecinde metanın değerini yaratan şey sarf edilen emek miktarı olduğu için, süreçte emeğin oranının azalması da "değersizleşme" adını almaktadır.

İşte Marksist iktisadın kavramlarından hareketle günümüzde, üretim süreçlerindeki emeğin nicel oranı düştükçe zıt oranda artan organik bileşim, denetçi ve uzmanların politik ve ideolojik tahakkümü kavrayışını bozuluma uğratmaktadır. Öyle ki üretim süreçlerinde her bir üretici güç, gelişen denetleme aygıtları ve bilişsel teknolojilerin ağı içerisinde kontrol edilmekte ve tahakkümün boyutu yeni küçük burjuvazi olarak adlandırılabilecek sınıftan, teknolojik aygıtların gelişme kudretine teslim olmuş tüm toplumsal formasyona doğru hızla kaymaktadır. Bu hususta bilginin, denetçi, uzman ve teknisyenler tarafından üretici sınıftan gizlenerek tahakküm metoduna dönüştürülmesi, bilginin teknolojik aygıtlar tarafından her an ve yeniden üretilerek sonsuz bir döngüde akışkanlaştırılmasına doğru kaymaktadır. Böylece bilginin teknolojik olarak gelişiminin gittikçe yetkinleşmesi, yalnızca bir sınıfın tahakkümünü değil teknolojik gelişmenin topyekûn tahakkümünü sağlamaktadır. Böylece otomizasyon süreciyle giderek bağımsızlaşan robotik üretim süreci, yazılımsal gelişim gibi atılımlar ile dijital faillerin üretim sürecindeki insan emeğinin rolünü

[29] Sermayenin organik bileşimi kavramı çalışmanın bu bölümünde detaylandırıldığı için bu noktada açıklamak uygun görülmüştür. Kavram, üretim sürecindeki değişken sermaye (emek gücü) ile sabit sermaye (hammadde, fabrika, üretim gereçleri vb.) arasındaki oranı tarif eder. Üretimdeki teknolojik gelişkinlik arttıkça sabit sermayenin değişken sermayeye oranı artacak, değersizleşme ve kar oranlarının düşme eğilimi baş gösterecektir. Bu konuyu Marx, Kapital'in ilk cildinde şöyle açıklıyor: "Sermayenin bileşimi ikili bir anlamda anlaşılmalıdır. Değer açısından bakıldığında, bu bileşim, sermayenin, değişmez sermaye ya da üretim araçlarının değeri ile değişir sermayeye ya da emek gücünün değerine, ücretlerin toplamına bölünme oranıyla belirlenir. Üretim sürecinde iş gören sermayenin maddi içeriği açısından bakıldığında, her sermaye, üretim araçları ile canlı emek gücüne bölünür; bu ikinci bileşim, kullanılan üretim araçlarının miktarı ile bunların kullanımı için gerekli olan emek miktarı arasındaki ilişkiyle belirlenir. Bunlardan birincisine sermayenin değer bileşimi, ikincisine sermayenin teknik bileşim diyorum. Bu ikisi arasında sıkı bir karşılıklı ilişki vardır. Bunu ifade etmek için, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenen ve bundaki değişimleri yansıtan değer bileşimine, sermayenin organik bileşimi diyorum." (Marx, 2019: 592).

Alternatif Politika, 2022, 14 (1): 66-105
https://doi.org/10.53376/ap.2022.03

pasifize ettiği bir tarihsel momentte Poulantzas'ın sınıf analizi daha çetrefilleşmektedir. Zira bilişsel atılımlar ile üretkenlik ölçeğinin çok artması ve bu ölçekte insan emeğinin payının azalması söz konusudur. İktisadi kavramları kullanacak olursak "değersizleşme"nin ve "sermayenin organik bileşimi"nin artması insan emeğinin üretkenlikteki payını günden güne daha çok sorguya açmaktadır.

Emeğin giderek üretim sürecinde nicel olarak azalması, sermaye yoğun sektörlerdeki bileşim oranının artışı ile üretken ve üretken olmayan emeğe de yeni bakış açıları sunmayı gerektirmektedir. Artık doğrudan emek gücüyle meta üretimi sürecinden emeğin payının gittikçe azaldığı daha efektif ve sermayenin bileşim oranı yüksek (emek yoğun olmayan) bir üretim tarzına geçiş süratlenmektedir. Bu durumda üretken emeğin bile üretkenliğinin tamamını ortaya koymadığı düşünülürse, sınıfları işaretlemek için meta üretimiyle sınırlandırılmış üretken emek tanımı yeterli olmayacaktır. Meta üretimi sürecinde emeğin payı azaldıkça, üretken emek kavramsallaştırmasının sınırları da sarsılmakta ve emeğin üretken olsa dahi göreli olarak oranı, muhtemel durumu içinden çıkılamayacak bir sınırlandırmaya itmektedir. Bu anlamda hizmet sektöründen endüstriye, sağlıktan tarımsal üretime, finans sektöründen reklam ve ticarete kadar pek çok alanda çalışan personelin ortaya koyduğu emek, sermayenin organik bileşimiyle ters orantılı olarak azalmakta, nitekim değersizleşme mefhumunun tanımlanması sorunu ortaya çıkmaktadır. Değersizleşmenin bu denli yoğun olduğu 21. yüzyıl üretim biçimi, üretici güçlerin emek süreçlerindeki aktüelliğini kısıtlamakta, dolayısıyla üretim ilişkilerindeki teknoloji payının oranını artırmaktadır. Kuşkusuz bu durumda sınıf tartışmasının nirengi noktası da sınıfı meta üretimindeki üretkenliği üzerinden değil sömürü nosyonu üzerinden ele almaktır. Bu ölçüt şaştığında sınıflar arası belirsizliğin de göze çarpacağı amorf bir durum oluşmaktadır. Örneğin, odağı üretimin mabedinden kaydırarak gelir seviyesi, tüketim kültürü gibi faktörlere yönelttiğimizde Fordizm ve Taylorizm gibi üretim bandını düzenleyerek verimlilik savaşımı veren disiplinler ve göreli refah artışının sınıflar arasında geçişkenlik tartışmalarını hesaba katma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Fordizm'in iç piyasaya dönük üretim ölçeğini genişletmesi ve fabrikada üretilen otomobillerin işçi sınıfı tarafından satın alınabilme paritesinin yükseltilmesi, sınıflar arasında birbirine yakınsama ve sınıfların teması gibi fikirleri beraberinde getirmiştir. Ne var ki, 1980 sonrası neoliberal dünyanın yeni paradigması, sınıflardaki kesifliği tekrar besleyerek büyüyen açıyı gözler önüne sermiştir. Bu açıdan neoliberalizm içerisinde egemen sınıflara karşı sosyolojik/politik değişimlerin başat aktörü olarak işçi sınıfı, kimi Marksistlere

göre halen sınıf bileşiminin egemen paydaşı olsa da sınıf tartışmalarında da girift bir saha oluşturduğu söylenmelidir (Callinicos ve Harman, 2006).

Fordizm ve Taylorizm örneklerinde görüldüğü üzere sınıfa bakışın üretim düzeyinden dolaşım düzeyine kaydırılmasının yarattığı sorunlar, Poulantzas'ta da ideolojik ve politik unsurların başat belirleyici sayılarak değerlendirilmesinde benzer hatalı bir yaklaşımı ortaya çıkarmaktadır. Üretken olmayan emeğin yeni küçük burjuvazi olarak adlandırılması sorunlu bir yaklaşım olarak durmaktadır. Zira en başta belirtildiği gibi emeğin üretken olmaması, onun sömürü ilişkilerine maruz kalmadığını göstermez. Üstelik sınıfsal aidiyetin belirleniminde emeğin inceleme nesnesi olarak görev yapması ve üretken ya da üretken olmayan şeklinde dallandırılması gelişen bilişim teknolojilerinin üretim süreçlerindeki dominasyonunun artması ile birlikte daha da sorunlu bir yaklaşım haline gelmektedir. Örnek vermek gerekirse, bir konfeksiyon işçisini temel alalım. Hazır giyim üzerine üretim yapan bir fabrika bandındaki bu işçi, gelişen teknolojik teçhizatlardan evvel daha yüksek oranda emek yoğun bir üretim sürecinin içerisindeydi. Makinelerin gelişimi ile birlikte nispeten daha az yoğun bir emek ortaya koymakla birlikte gelecekte hiçbir biçimde emek gücünü sürece koşmayacağını varsayalım. Üretimin küresel çapta neredeyse tamamen kol emeğinden sıyrılması, üretken emek tanımlamasında insanlığın üretim ilişkilerini ne tür problemlerle karşı karşıya bırakacaktır sorusu belirmektedir. Tüm üretim sisteminin yalnızca yazılımsal boyutta bir insan emeğine (kafa emeği bağlamında) ihtiyaç duymaya başlayacağı bir gelişkinlik seviyesi tahayyül edilirse, böyle bir üretim formasyonunda yavaş yavaş tüm işçiler zihinsel emek kategorisine doğru kayma göstereceklerdir, zira robotlar sayesinde kol emeğine dair tüm ihtiyaç ortadan kalkacaktır. Poulantzas için bu durum bütün işçilerin kafa emeğine kaymaları sebebiyle tamamının üretken olmayan emek sınıfına dahil edilmelerini gerektirecek ve onları işçi sınıfından çıkaracaktır. Oysa tüm bu kafa emekçisi haline gelmiş üreticiler, ölçeği günümüze göre astronomik seviyede artmış bir üretim sürecine dahil olsalar da çok daha ağır sömürü biçimlerine tabii olabilirler. Onları bu teorik sınıfsal ayrım sebebiyle doğrudan "üretken olmayan emek" kategorisine dahil ederek işçi sınıfının dışına çıkarmak problemli ve tutarsız bir zemin teşkil edecektir. Gelecekteki muhayyel bir üretim aşamasında bütünüyle yazılımsal ve zihinsel emeğe koşulmuş üretime geçişin neticesinde gerçekleşecek olasılık, kitlesel olarak bütün bir kol emekçisi kitlenin kafa emeğine doğru aşamalı geçişi olacaktır. Nihayetinde çok daha geniş ölçekli, verimli bir üretici gücün ortaya çıkışı, sermayenin organik bileşiminin son raddesine varışı ve mutlak değersizleşmeye yaklaşmış bir üretim formasyonu, daha evvelki kol emekçilerini kaçınılmaz olarak kafa emekçileri pozisyonlarına geçmeye ve bu yeni duruma adapte olmaya zorlayacaktır. Sınıfları, gelecekteki

böylesi muhtemel bir iktisadi paradigma değişimi açısından okuduğumuzda Poulantzas'ın ayrımlarının daha net problemler barındırdığı ortaya çıkar. Oysa sınıfları, sömürü ilişkisi ekseninde değerlendirmek kalıcı pozisyonlar alabilmek için tutarlı bir kavrayış olacaktır. Nitekim, bahsedilen gelecekteki üretim şemasında, robot emeğinin verimliliği ve ölçeği genişletmesi sebebiyle insana ait kol emeğini bütünüyle ortadan kaldırması ve insanın kafa emeğine doğru zorunlu meyli sömürü ilişkilerinde kalıcı ve kökten bir değişim yaratmayacaktır. Sömürülen emek biçiminin değişimi fakat sömürü ilişkisinin kalıcılığı merkeze alınarak düşünülürse, daha sarsılmaz bir temel inşa edilebilir. Nitekim sınıfsal kategorileri de bu merkez üzerine temellendirmek uzun erimli bir açıklayıcılık ve anlam ihtiva eder. Son söz olarak insanın zihinsel emeğinin süreçten bütünüyle çekildiği ve tüm üretim süreçlerinin yapay zekaya ve/veya robot teknolojisine tahvili ise (yapay zeka üreten yapay zekalar), heyecan verici olduğu kadar fiktif bir düşünme biçimidir. Böylesi bir tahayyül, yalnız sınıfları değil bütüncül bir iktisadi, sosyal, politik kırılmayı ve yepyeni ilişkiler, bilinç biçimleri, toplumsal ve ekonomik mekanizmalar yaratacak gücü beraberinde getirecektir. Henüz böylesi bir olasılık spekülasyondan öteye geçemese ve sömürü nosyonu dünyadan silinmemiş olsa da emeğin teknolojik süreçlerdeki üretkenlik bağlamını ve değersizleşmenin boyutlarını irdeleyerek, bununla beraber yaklaşan "geleceği" de düşünerek sınıfları yeniden formüle etmek, politik iktisadı bekleyen özgül bir tema olarak gittikçe değerini artırmaktadır. Söz konusu süreç, sınıfları tanımlayan dayanak noktalarını iyi tespit ederek, bu dayanak noktalarını değiştirip dönüştürürken de açıklayıcılığı yok etmeyecek kuramsal kanalları geliştirerek güçlenecektir.

3. SONUÇ

Çalışma boyunca sol gelenekte sınıfların genel bir panaroması çizilmeye çalışılmıştır. Bu noktada sınıf tanımının Weberci paradigması kapsam dışı bırakılmıştır. Sınıf kelimesine her göndermede Marksist sınıf kritiğine referans söz konusudur. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak geleneksel Marksist sınıf anlayışı ele alınmıştır. Tarihin, sınıf savaşımlarının itici gücünün ürünü olduğu ve sınıfların da tarihin belirli bir aşamasındaki üretim biçiminin gelişkinlik düzeyine koşut olarak yerleşikleşmiş olduğuna dair bir açıklama geleneksel sınıf anlayışında hakimdir. Sürekli gelişen üretici güçlerin (emekçi sınıfların) mevcut üretim ilişkileri kalıbına sığmayarak tüm bu üretim ilişkilerinin oluşturduğu bütüncül bir üstyapıyı kırıp parçalaması ve toplumsal devrimler çağını başlatması, tarihsel materyalizmin genel teorik çizgisinde sınıfların temel rolüne işaret eder. Ne var ki Marx'ın Fransa'daki politik devrimler tarihine dair yapıtlarında sınıf olgusuna "orta sınıflar" ekseninde görece farklı dokunuşlar yaptığı da görülmektedir.

Neo-Marksist sınıf literatürünün çatallanması özne-yapı, volontarizm-mekanik determinizm, öznel irade-nesnel gerçeklik gibi kimi ikiliklerin sorunsallaştırılması üzerinden irdelenmiştir. Bu bağlamda ilerleyen başlıklarda "Tarihselci Okul" ve "Yapısalcı Gelenek" tasnifine kısaca temas edilmiş, ardından emeğin toplumsal tarihinde sınıfları, tarihte düzenlilik gösteren belirli kurum ve ilişkilerin kendilerini adlandırdıkları şey olarak tanımlayan İngiliz tarihçisi E. P. Thompson'a ve "mücadelede sınıf" *(class in struggle)* kavramıyla öne çıkan Adam Przeworski'ye "süreçte ve ilişkide sınıflar" başlığı üzerinden özel olarak değinilmiştir. Literatüre kısa bir girişin ardından özne-yapı dikotomisi ve süreç bağlamında sınıf tartışmasını kat ettikten sonra çalışmanın aksını Poulantzas'ın yapısalcı izleği takip ettiği kuramsal dönemi dahilinde devlet ve sınıflara yaklaşımı ile üretken emek tartışması üzerinden işçi sınıfı, geleneksel ve yeni küçük burjuvazi tartışmaları oluşturmuştur. Üretken ve üretken olmayan emek mefhumunda Poulantzas'ın takındığı kuramsal tavır, onun sınıf kompozisyonunu dair düşüncelerini de belirginleştirmektedir. Bu bağlamda çalışmada bu tür bir yaklaşıma eleştirel bir yorum getirilmiş, "değersizleşme" ve "sermayenin organik bileşimi" gibi iktisadi nosyonlara başvurularak Poulantzas'ın, erken kuramsal çalışmalarındaki sınıf analizinin aksayan yönleri tespit edilmiştir. Öte yandan Poulantzas'ta emeğin niteliğine ve yapıdaki ekonomi etkisinin ideolojik ve politik düzeylere kaydırılışına dair argümanlarıyla ilgili olarak eleştirel bir değerlendirme yürütülmüştür. Bilhassa üretim süreçlerinde değişken sermayenin (emek) giderek azalma göstermesi ve sabit sermayedeki (hammadde, fabrika, üretim araçları) teknolojik gelişkinliğin etkisi, Poulantzas'ın "uzman" ve "denetçi" diye tasnif ettiği yeni bir orta sınıfı meta üretiminde yer almadıkları gerekçesiyle politik/ideolojik ölçütler temel alınarak işçi sınıfı kapsamının dışına itmiştir. Bu tutum, gelecekteki muhtemel sınıf tanımlamalarına kadar uzanan iç içe geçmiş bir sorunsal içerir. Poulantzas'taki söz konusu çelişki, politik iktisattan da faydalanılarak serimlenmeye çalışılmıştır. Bu minvalde çalışmanın da özgün yanını oluşturan, politik iktisadın kavramsal repertuarından devralınmış "değersizleşme" ve "sermayenin organik bileşimi" gibi konseptler üzerinden Poulantzas'ın sınıf analizine eleştirel biçimde yaklaşmaktır. Öyle ki sınıfları emeğin üretkenliği üzerinden inşa ederken üretkenliği salt meta üretimine bağlayarak kol emeğine sabitlemek, üretim sürecinde "sermayenin organik bileşimi"nin sürekli artışını beraberinde getiren teknolojik gelişimin gün be gün ilerlemesiyle çelişki içermektedir. Zira sermayenin organik bileşimi arttıkça, üretimde kol emeğine olan ihtiyaç azalmaktadır. Bu durum da Poulantzas'ın sınıflandırmasındaki üretken olmayan emeğin artış göstermesine neden olmaktadır. Üretken olmayan emek ise işçi sınıfını içerden parçalamaktadır. Çalışmada bu tür bir yaklaşımın

içeriği ve muhtemel sorunları, geleneksel Marksizmin üretken emek yaklaşımıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Althusser, Louis (1987), John Lewis'e Cevap (Ankara: V Yayınları) (Çev: Müntekin Ökmen).

Althusser, Louis (1989), İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık).

Althusser, Louis (2000), İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev: Yusuf Alp ve Mahmut Özışık).

Althusser, Louis (2002), Marx İçin (İstanbul: İthaki Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).

Althusser, Louis (2004), Lenin ve Felsefe (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Bülent Aksoy, Erol Tulpar ve Murat Belge).

Althusser, Louis, Etienne Balibar vd. (2007), Kapitali Okumak (İstanbul: İthaki Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).

Aron, Raymond (1973), Sınıf Mücadelesi (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları) (Çev. Erol Güngör).

Arslan, Ali (2004), "Temel Sorunları ve Açılımları ile Sınıf Teorisi, Sınıf Bilinci ve Orta Sınıflar", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2: 126-143.

Balibar, Etienne (1996), Marx'ın Felsefesi (İstanbul: Birikim Yayınları) (Çev. Ömer Laçiner): 126.

Bank, Rasim B. (2010), "Poulantzas'ın Kapitalist Devlet Kuramı" (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Bozçalı, Fırat (2006), "Poulantzas'ın D/devrimi: Devlet, İktidar, Sosyalizm", Birikim Dergisi, 205-206: https://davetsizmisafir.org/2006/04/23/poulantzasin-ddevrimi-devlet-iktidar-sosyalizm/ (17.09.2021).

Bridges, Amy (1999), "Nicos Poulantzas ve Marksist Devlet Kuramı", Saybaşılı, Kemali (Der.), Siyaset Biliminde Temel Yaklaşımlar (Ankara: Doruk Yayınları): 466-515.

Burris, Val (2011), "Sınıf Yapısı ve Politik İdeoloji" (Ankara: İnşaat Mühendisleri Odası Ankara Şubesi Yayını) (Çev: Aydın Gelmez): 1-23.

Callinicos, Alex ve Chris Harman (2006), Neo-Liberalizm ve Sınıf (İstanbul: Salyangoz Yayınları) (Çev. Osman Akınhay).

Carter, Bob (2014), Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class (London: Routledge and Kegan Paul).

Çulhaoğlu, Metin (1997), Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu (İstanbul: Sarmal Yayınevi).

Çulhaoğlu, Metin (2016), Tarih, Türkiye, Sosyalizm: Bir Mirasın Güncelliği (İstanbul: Yordam Yayınevi).

Demir, Gökhan ve Ali Yalçın Göymen (2017), "Yapısalcılıktan İlişkiselliğe Poulantzas'ın Devlet Kuramı", Alternatif Politika, 9 (1): 35-60.

Elgür, Ersin (2008), "Althusser'de Bilim Etkinliği: "Teorik Pratik Olarak Bilim" Ve Felsefe-Bilim-Politika İlişkisi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi, 19: 1-21.

Engels, Friedrich (1962), Ludwing Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu (İstanbul: Sosyal Yayınlar) (Çev. Nizamettin Burhan).

Gramsci, Antonio (1971) Prison Notebooks (New York: International Publishers Co) (Trans. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith).

Gramsci, Antonio (1971), Hapishane Defterleri (Ankara: Onur Yayınları) (Çev. Kenan Somer).

Güngen, Can (2011), "Özneye Bakış: Kant, Hegel, Marx'da Özne Kavramı" http://www.cangungen.com/2011/03/09/ozneye-bakiskanthegelmarx/, (18.10.2021).

İnsel, Ahmet (1979), "Nicos Poulantzas", Birikim Dergisi, 56/57: 40-42.

Jessop, Bob (1982), The Capitalist State: Marxist Theories and Methods (Oxford: Martin Robertson).

Jessop, Bob (2002), "Nicos Poulantzas", Bottomore, Tom (Der.), Marksist Düşünce Sözlüğü (İstanbul: İletişim Yayınları): 465-466

Karahanoğulları, Yiğit (2008), "Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63 (2): 117-142.

Karahanoğulları, Yiğit (2012), "Değersizleşme Eğilimi ve Ekonomik Kriz", Toplum ve Bilim Dergisi, 124: 205-223.

Korsch, Karl (1991), Marksizm ve Felsefe (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev. Yılmaz Öner).

Koşar, Arif (2016), "Erik Olin Wright'ın Sınıf Analizinin Eleştirisi", Teori ve Eylem Dergisi, 1: 38-58.

Koşar, Arif (2017a), "Poulantzas'ın Sınıf Analizinin Eleştirisi-1", Teori ve Eylem Dergisi, 2: 60-79.

Koşar, Arif (2017b), "Poulantzas'ın Sınıf Analizinin Eleştirisi-2", Teori ve Eylem Dergisi, 3: 63-72.

Kuhn, Thomas S. (1991), Bilimsel Devrimlerin Yapısı (İstanbul: Alan Yayıncılık) (Çev. Nilüfer Kuyaş).

Laclau, Ernesto (1977), İdeoloji ve Politika (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev. Hüseyin Sarıca).

Lenin, Vlademir İ. (1964), What is to be Done, Collected Works (Moscow: Progress and Publishers).

Lenin, Vlademir İ. (1989), Proletarya Devrimi ve Dönek Kautsky (İstanbul: Sol Yayınları).

Löwy, Michael (1975), "Lukacs and Stalinism", New Left Review, 1 (91).

Lukács, György (1971), History and Class Consciousness (Londra: Merlin Press).

Lukács, György (1998), Tarih ve Sınıf Bilinci (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev. Yılmaz Öner).

Marx, Karl (1990), Kapital Üçüncü Cilt (İstanbul: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (1998), Artı-Değer Teorileri Birinci Kitap (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Yurdakul Fincancı).

Marx, Karl (2000), Kapital Birinci Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev: Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (2008a), 1844 El Yazmaları (İstanbul: Birikim Yayınları) (Çev. Murat Belge).

Marx, Karl (2008b), Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları (İstanbul: Ceylan Yayınları) (Çev: Mustafa Topal).

Marx, Karl (2009), Demokritos ve Epikuros'un Doğa Felsefeleri (Sol Yayınları: Ankara) (Çev. Hüseyin Demirhan).

Marx, Karl (2009), Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i (İstanbul: Yazılama Yayınevi) (Çev. Erkin Özalp).

Marx, Karl (2011), Kapital Birinci Cilt (İstanbul: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (2016), Fransız Üçlemesi (İstanbul: Yordam Yayınları) (Çev. Erkin Özalp).

Marx, Karl (2019), Kapital Cilt I: Ekonomi Politiğin Eleştirisi (Ankara: Yordam Kitabevi) (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan).

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1976), Kutsal Aile (İstanbul: Sol Yayınları) (Çev. Kenan Somer).

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1991), Komunist Manifesto (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Muzaffer Erdost).

Marx, Karl ve Friedrich Engels (2010), Collected Works (UK: Lawrence & Wishart Independent Radical Pusblishing).

Marx, Karl ve Friedrich Engels (2013), Alman İdeolojisi (İstanbul: Evrensel Basım Yayın) (Çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez).

McLellan, David (2005), İdeoloji (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları) (Çev. Barış Yıldırım).

Ollman, Bertell (2011), Diyalektik Soruşturmalar (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Cenk Saraçoğlu).

Öngen, Tülin (2002), "Marx ve Sınıf", Praksis, 8: 9-29.

Öngen, Tülin (2014), Prometheus'un Sönmeyen Ateşi (İstanbul: Yordam Yayınları).

Özpınar, Cihan (2018), "Sınıf Tartışmalarının Yirminci Yüzyıl Kökenleri", Praksis, 47: 1-26.

Özuğurlu, Metin (2008), "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", Praksis, 8: 29-50.

Poulantzas, Nicos (1973), Political Power and Social Classes (London: New Left Books).

Poulantzas, Nicos (1975), Classes in Contemporary Capitalism (London: NLB).

Poulantzas, Nicos (1980), Faşizm ve Diktatörlük (İstanbul: Birikim Yayınları) (Çev. Ahmet İnsel).

Poulantzas, Nicos (2000), State, Power, Socialism (London: Verso).

Poulantzas, Nicos (2013), "Toplumsal Sınıflar Üzerine", Martin, James (Der.), Poulantzas Kitabı & Seçme Yazılar (Ankara: Dipnot Yayınları): 265-309.

Poulantzas, Nicos (2014), Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar (Ankara: Epos Yayınları) (Çev. Şule Ünsaldı).

Przeworski, Adam (1985), "Proletariat into a Class: The Process of Class Formation", Capitalism and Social Democracy (Cambridge: Cambridge University Press): 47-98.

Przeworski, Adam (2012), Capitalism and Social Democracy (Cambridge: Cambridge University Press).

Savran, Gülnur (1987), "Althusser, Yapısal Nedensellik ve Teorisizm", 11. Tez, 5: 164-182.

Thompson, Edward P. (2004), İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (İstanbul: Birikim Yayınları) (Çev. Uygur Kocabaşoğlu).

Timur, Taner (2011), Felsefe, Toplum Bilimleri ve Tarihçi (İstanbul: Yordam Kitap Basımevi).

Tüzen, Hasan (2009), "Nicos Poulantzas", Veysal, Çetin (Der.), Büyük Düşünürler (İstanbul: Etik Yayınları): 587-618.

Williams, Raymond (2018), "Hegemonya Nedir?", 108-110, https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-hegemonya-nedir/3874, (2.11.2021).

Wright, Erik Olin (1976), "Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies", New Left Review, 98.

Yetiş, Mehmet (2002), "Gramsci ve Aydınlar", Mülkiye Dergisi, 26 (236): 217-245.

Yetiş, Mehmet (2009), "Gramsci ve Devletin İki Görünümü", Mülkiye Dergisi, 33 (264): 129-153.

Yetiş, Mehmet (2013), "Hegemonya", Atılgan, Gökhan, Aytekin, Atilla E. vd. (Der.), Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler (İstanbul: Yordam Kitap): 87-99.

Yılmaz, Çetin (2013), "İşçi Sınıfı Bilinci Üzerine Güncel Yaklaşımlar", Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi, 38: 348-373.